

Кырг-К.97

КЫРГЫЗ ЭЛ ЖОМОКТОРУ

ДУЙНӨ ЭЛ ЖОМОКТОРУ ДОЛБОУРУ ТАРТУУЛАЙТ

УДК 821.51-93
ББК 84 Ки 7-4
К 97

Түзүчүлөр: Дүйшөн Сулайманов жана Касымбек Эшманбетов.

Кайра түзгөндөр: Маркабай Ааматов жана Дамира Түлөбердиева.

Сүрөтчүсү: Динара Чокотаева

К 97 Кыргыз эл жомоктору: Жомок. Түз. М. Ааматов, Д. Түлөбердиева.
Сүрөтчүсү Д. Чокоева. – Б.: Бийиктик, 2011. — 152 б.

ISBN 978-9967-13-795-0

К 4803300100-11

УДК 821.51-93
ББК 84 Ки 7-4

ISBN 978-9967-13-795-0

© Кыргыз патент., 2011.

ЖОМОК БИЗДЕ МЕЙМАНДА - БАЛДАР, АТА-ЭНЕЛЕР ЖАНА ОКУТУУЧУЛАР ҮЧҮН

Мамлекеттик интеллектуалдык менчик фонду тарабынан «Кыргыз эл жомоктору» деген китеп даярдалды. Түзүүчүлөр бул китеп мектептеги жана мектепке чейинки балдар үчүн балдар жана үй-бүлө китептеринин ичинен эң эле колдонуу жөндөмдүүлүгүнө ээ болгон китептердин бири болот деген ишенимин арттырууда. Бул жомок китеби алардын ата-энелери жана окутуучулары, балдар бакчаларынын тарбиячылары үчүн дагы арналган. Долбоор үй-бүлөдөгү баалуулуктарды көрсөтөт, заманбап коомдогу үй-бүлөнүн ролун бекемдөөгө көмөк берет. Басылып чыгарылуучу жомоктор өсүп келе жаткан жаш муундарды тарбиялоо ишинде ата-энелер жана педагогдор үчүн мыкты жардам катары кызмат кылат. Ошондой эле ишенимдүү дос болуп эсептелинет, анын аркасында биздин түп-тамырыбыз, кыргыз тилибиз унутулбай келет. Бардык региондордо китеп чыгарууга байланыштуу өзгөчө жагдайлар келип чыгууда, мында көркөм адабияттарды чыныгы сүйүүчүлөр дүкөндөрдөн өздөрүнө зарыл болгон китептерди сатып ала алышпай жатышат. Ушуга байланыштуу, өтө кымбат болбогон китептердин серияларын, “Дүйнө элдеринин жомокторун” чыгаруу пайдалуу болмок. Бул серия жалпы окуучулардын кызыкчылыгы үчүн кызмат кылат.

Жаңы долбоор “интернационалдык” дагы болуп эсептелинет. Бул китепте которулган жана сүрөттөө менен берилген дүйнө элдеринин ар түрдүү жомоктору аркылуу берилген. Ар бир өлкөдө уникалдуу идеялардын өз топтому бар, аларда өз алдыларында чыгармачылык коомчулукту бириктирүү жана алардын баарлашуусу үчүн аянтча түзүү максаты коюлган. Башка максаты болуп мектепке чейинки жана мектеп жашындагы балдардын арасында кыргыз тилин популяризациялаштыруу эсептелинет. Биз үчүн бул долбоорлор - өз эмгегин өзү ишке ашыруу, жаңы, пайдалуу жана социалдык маанилүү болгон маселени түзүүнү каалоо.

- Бул китептер биздин балдарга керектүү.

- Алар ушу сыяктуу басылмалардан өтө айырмаланып турушат.

Биз ушул китеп аркылуу биздин балдар боорукерликке, сүйгөнгө жана акылмандуулукка үйрөнүшүн каалайбыз.

Биз жомокту абдан жакшы көрүп окуйбуз жана биз чыгармачылыктын ушул өзгөчө түрү барыдан мурда, балдар дүйнөсүнө жакын деп билебиз. Жомок баланы ыйлатат жана күлдүрөт, капаландырат жана үмүттөндүрөт, бир сөз менен айтканда сезимин ойготот. Ал эми өтө сезимтал адам өзү чыгармачылыкка жөндөмдүү келет. Китептердин ийгилигинин жашырын сыры адам заттын ички сезиминин жана акыл-ой байлыгынын принциптерине негизделген кайрымдуу жана даанышмандуу тексттеринин жана чыгармачылык тапшырмаларынын топтомунан турат. Жомоктор биринчиден, чоңдорго дагы жана балдарга дагы түшүнүктүү, экинчиден, өзүнө ахлак-адеп негиздерин сактап калышып, жүрөктөн-жүрөккө беришет.

Долбоордун натыйжасы жомок китептеринин сериясы, башкача айтканда жылдын ар бир күнүн майрамга айландыруу болуп калат. Авторлор **«Бул китептер - кенч, анда байыркы кылымдардан берки бардык акылмандуулуктар чогултулган жана аны окуган ар бир бала келечекте биз сыймыктанарлык Адам болушарына ишенимибиз чоң»** деп ишенимин билдирүүдө.

АБЫШКА МЕНЕН ТҮЛКҮНҮН АҢЧЫЛЫГЫ

Илгери жеке бир тоону ээлеген, казы-картадан башканы жебеген, өзүн жанга теңебеген бир түлкү болду. Бир жылдары ал жээрге тамак таппай, аябай кыйналды. Анын үстүнө аңчылар күндөн-күнгө көбөйүп, түлкүнүн жашашы кыйындады. Жан багар жайын таппай заманасы куурулду. Бир күнү ойлонуп отуруп ошол жерге жакын жашаган абышка-кемпирге келди, эпилдеп мындай деди:

– Жакшылык кылгыла, ичимде жети балам бар, кыштан аман-эсен асырап чыксаңар ошол жети баламды берейин, – деп жалынып-жалбарды.

Абышка-кемпир ары кетип, бери кетип акылдашты да:

– Айтса-айтпаса төгүнбү, карала күчүк деле сөөк-саак кемирип жан багып жүрөт, жети түлкү бир ичик эмеспи, ийгиликтин кечи жок, жаз жакында келет, Кудай бизге берет, – дешти да түлкүнү багып алышты. Абышка-кемпир түлкүгө сыйлуу оокат бербей, күндө бир кап сөөк ташташты. Түлкү буга көнө албай, өлөйүн деп өлө албай жүрдү да, бир күнү абышка-кемпирге келип:

– Майлуу эт жебей, мамиле чай-ичпей ичимдеги балдарым өлүп кала турган болду. Силерге ылайык болсо менде бир ой бар: сиз мага шерик болуңуз, териси мыкты айбандарды колуңарга түшүрөм, териси силерге, эти мага, – деди.

Абышка:

– Биздин колго түшө койчу ал кайсы аңдар?

Түлкү:

– Арстан, жолборс, аюу, бөрү сыяктуулар – деди. Анда Абышка:

– Оо, чимирайген жаныңды жегир, сен биздин түпкө жеткени жүргөн экенсиң го, – деп аябай ачууланып түлкүнү урмакчы болду. Түлкү көзүнүн жашын көл кылып жатып абышканы ишендирди.

Абышка бир топ ойлонуп, түлкүнүн сөзүнө уюп, макул болуп, экөө тоого чыгышты. Абышка менен түлкүнүн алдынан каман чыгып:

– Түлкү аке, мени мергенчилер кууп келе жатат. Акылдуу жан элең, куткарып кал, – деп жалбарды.

Түлкү:

– Мында бир жакшы абышка, кемпир бар. Меймандос адамдар, ошого корголо, – деди. Каман абышкага жалынып-жалбаргандан кийин, абышка макул болуп үйүнө ээрчитип келди да:

– Конок үйгө кириңиз, – деп эшик ачты. Каман үйгө киргенде:

– Жер түрткөн кара төрөнү алып келип, казан-аягымды булгамак болду, мунуңарды көзүмө көрсөтпөй жоготкула, – деп кемпир кыйкырып чыкты.

Аңгыча мергенчилер камандын изин кууп абышка, кемпирдин үйүнө карай келе жатышты. Каман түлкүнүн оозу-мурдун өпкүлөп:

– Эми бир айла кыла көр, Түкө! – деди

Түлкү:

– Эмесе мына бул каптын ичине кирип жат, – деди да каманды капка киргизип, оозун таңып, босогого таштап койду.

Кемпир:

– Элдин эгинин жеп, чөптүн тамырын жеп, жупжумур болуп семирип алып, мага пайдасы тийген кишиче жашырып кой дегенин кара, – деди да кетмен менен тумшукка бир коюп өлтүрүп, өлүгүн сүйрөп салды. Түлкү ага кубанып, камандын эти менен майын жеп, семирип калды.

Ал бир күнү дагы тоого чыкты эле ага эңтеңдеп карышкыр жолукту:

– Түкө, эпчил жан элең, мени бир жерге жашыра койгун! – деди.

Түлкү макул болду да ээрчитип келип, абышка, кемпирдин кабына киргизип оозун бекем таңып, босогого таштап койду. Абышка, кемпир аны көрө коюп:

– Бул көк чунак былтыр көк улакты көтөрө качты эле, эми колубузга түшкөн турбайбы, – дешти да сокбилек менен жыга чаап өлтүрүп, терисин сыйрып алышты. Этин сүйрөп салды, түлкү карышкырдын этин жеп калды.

Кынуусун алган түлкү эч кимге көрүнбөй дагы тоого барды. Бир токойго барса, арчанын башында асылып бир аюу турат. Кымың этип сүйүнүп кетти.

– Аюу, сен эмне көзүңдү жашылдантып, арчага асылып турасың? – деп сурады.

– Ээ, түкө, жолборстун аңдыганына алты күн болду. Курсагым да ачты. Бир айла кылып мени жашырбайсыңбы? – деди аюу жало-

оруй. Түлкү аюуну арчадан түшүрүп, кемпирдин үйүнө алып келди. Абышка, кемпир аюуну көрүп:

«Жалбыр-жалбыр жалпаңдаганын көр, салбыр-салбыр салпаңдаганын көр, абышка-кемпир кой ичигине жарыбай жүрсө, мунун дүнүйөдөгү ичиктерди өзү жалгыз кийип алганын көр» – деди да аюуну даң эттире чоюнбаш менен төбөгө бир салды. Аюу багырып чалкасынан кетти. Ал аңгыча болбой жолборс келип жетти:

– Мында аюу келдиби? – деп күркүрөдү ал. – Ал аңгыча болгон жок, сырттан арстандын үнү угулду. Жолборс коркуп:

– Аюусу менен курусун, түлкү, мени жашыр! – деди. Түлкү ыпылдап карала каптын оозун ача берди. Абышка каптын оозун байлап, жүктүн бурчуна койду. Кемпир ордуна тура калып:

– Албыраган, салбыраганынан кутулсак, булаңдаган, сылаңдаганы да жок издемиш болуп, бизди жоготмок болгонун көр, сенден агамдын кунун алайын, – деди да токмок менен сабап өлтүрүп, эшикке чыга калса, жалы жалбыраган, үнү колдураган, барбайган-сарбайган бир неме чуркап келе жатат. Кемпир коркуп үйгө кирип абышкасына айтты. Абышка чуркап эшикке чыкса Арстан:

– Ушунда жолборс келдиби? – деп сурады. Абышка эси чыгып жооп бербей мукактанып калды.

Абышка-кемпир эсине келип, сабаны жарып жиберип, арстанды ичине киргизип, кайра тигип салды. Аңгыча мергенчилер да келип, арстанды атып өлтүрүштү. Түлкү мергенчилерди көргөндө эле жүрөгү жарылып өлүп калыптыр. Ошентип абышка, кемпир душманынан кутулуп, эгинин айдап, чөбүн чаап, эркин оокат кылып, жыргап-куунап жатып калышкан экен.

АЛЫМКУЛ ТҮШ ЖОРУГУЧ

Өмүрбек хан казынасын уурдатып, элине мындай деп жар салат: – Ууруну таба турган киши болсо, мен ага көп мал берем. Таппасаңар, баарыңарды жазага тартам. Элдин айласы кетип, хандын кыйноосунан аябай коркушуп, «түш жоругуч Алымкул деген киши, таап берет» деген сөздү айтышат.

Алымкул айылдан алыс үй тиктирип, таап бермекке кырк күн мөөнөт алды. Хан кырк күнгө чейин кырк кой союп, Алымкулду бакмак болду. Алымкул: «Баары бир хан өлтүрөт, андан көрө күнүм бүткөнгө чейин тоё жеп, жыргап жата берейин» – деп, кырк өрүктү баштыкка салды. Күн өткөн сайын өрүктөн бирди жеп коюп, кырк күндү эсептеп жата берди.

Хандын казынасын алган кырк ууру экен. Кырк ууру:

– Хан казынамды уурдаган ууруну таптырам деп, түш жоругуч Алымкулга атайы үй тиктирди. Алымкул эмне түш көрүп жатты экен аны андып билип алалы – деп, бир уурусун жиберди.

Ууру келип, үйдүн артынан тыңшап турду. Алымкул түн киргенде төшөккө жатмакчы болуп, баягы кыж өрүктүн бирин колуна алып: «Кырк элең, бирөөң келдиң» – деп, өрүктүн бирин жеп, жатып алды. Үйдүн артында тыңшап турган ууру Алымкулдун бул сөзүн угуп коркуп кетти. Анан жолдошторуна барып: «Кокуй, биздин өлөр күнүбүз жакындап калыптыр, мен барсам – кырк элең, бирөөң келдиң деп жатып алды», – деди.

Эртеси дагы бир ууруну тыңшоого жиберешти. Алымкул: «Кырк элең, экөөң келдиң» – деп, экинчисин жеди.

Ууру мени да билип койду деп, жолдошторуна барып айтты.

Үчүнчү күнү алар бир чолок уурусун жөнөтүштү.

Алымкул төшөккө жатмакчы болуп, өрүгүнөн бирди алса курт жеген өрүк экен. «Кырк элең, үчөөң келдиң, келгенде да майрыгың келдиң», – деди.

Эшикте турган чолок ууру аябай коркуп: «Деги бардыгын билип алыптыр. Мен качкан күндө да сөзсүз кармайт. Баары бир ханга айтып өлтүртөт, андан көрө өзүм айтайын» – деп, салам берип кирип барды. Алымкул сыр билгизбей «келгин» деди.

– Менин эмне үчүн келгенимди билип тургандырсыз? – деди ууру.

– Билип турам, билбегендечи! – деди Алымкул.

Чолок ууру:

– Хандын казынасын биз уурдаган элек, өзүбүз кырк уурубуз... Мурунку күндөрдө экөө келген, ал экөөнү билип койдунуз. Бүгүн мен келдим эле, мени да билип: «Кырк элең, үчөөң келдиң, келгенде да майрыгың келдиң», – дедиңиз. Эми бизден эмне алсаңыз да, ханга айта көрбөнүз! Жаныбызды сактап калыңыз! Уурдаган буюмдарды жардын түбүнө көмгөнүз, эчтемесин короткон жокпуз, – деди.

Алымкул ичинен сүйүнүп:

– Болуптур, балдар... Эгер бүгүн келип айтпаганыңарда эртең мен ханга айтат элем, өзүң келгениң жакшы болду. Силерди өлтүртпөй сактап калайын, бирок мындан ары хандын казынасынан жана бул айланадан эчтеке уурдабагыла. Уурдаган мүлккө колуңарды тийгизбестен өзүңөр суунун ары жагына өтүп, бул элден биротоло кеткиле. Эми бул жерден чычкак улак жоголсо да силерди кармап берем, – деди. Ууру сүйүнгөн бойдон жолдошторуна барып, болгон ишти айтты. Катуу корккон кырк ууру түн ката бөлөк жакка качып кетишти.

Алымкул уурулардын оңой табылганына сүйүндү. Кырк күнгө чейин хандын кырк коюн жеп, чайын ичип жата берди. Кырк күн өткөндө эрте туруп, ханга салам айтып үстүнө кирди:

– Ханым, казынаңыз бүт бойдон жардын түбүндө көмүлүп жатат. Барып, ачтырып алыңыз. Казынаңызды кырк ууру уурдаган экен. Алар суудан өтө качышты. Эми таба албайсыз, бирок мындан ары бул жерден чычкак улак да уурдалбайт, – деди.

Хан жардын түбүнө көмүлгөн мүлктү ачтырып, кайра ташытып алды. Убадасы боюнча Алымкулга көп мал берди.

Аз эле күндөн кийин жылкычылар бир бээ жок деп келишти. Хан Алымкул түш жоругучка айтты.

– Ханым, бээңизди ууру алган жок, кайсы жерде экенин эртең айтып берем, – деди Алымкул.

Анан кечке жуук жылкычылар менен аңгемелешип отуруп, бээни сурады.

– Ал бооз эле, тууй турган убактысы жетип калган. Күндүз сууга айдап түшкөндө бар болчу, суудан чыккандан кийин көрүнбөй калды, – дешти жылкычылар.

Эртеси Алымкул ханга:

– Ханым, бээңиз бооз экен, жылкыларды сууга айдап барганда жүрөт эле дешет. Суунун боюнда тууп калган чыгар, – деди.

Хан жылкычысын сууга жиберсе, бээси суунун боюнда тууп калган экен.

Эки-үч күндөн кийин хан ойлонуп отуруп, Алымкулду сынамакчы болду. Хан бир топ чымындарды кармайын десе, чымын учуп кетти. Экинчи жолу кармайын десе, чымын дагы учуп кетти. Үчүнчү жолу кармап алып, Алымкулга келди:

– Алымкул, менин колумда эмне бар? Тапкыч болсоң, ушуну тапчы! – деди.

Алымкулдун айласы кетип, өз арманын айта ханга мындай деди:

– Биринчи жолу кутулду, экинчи жолу кутулду, байкуш чымын жан үчүнчү жолу тутулду, – деди.

Хан өз колундагы чымынды айтты деп билди. Алымкулду ырас эле чоң олуя экен деп, аң-таң калды.

Бир күнү Алымкулду ээрчитип, хан мончого барды. Алымкул канткенде хандан кутулуу амалын ойлоду, калп эле жинди болуп, кышкы суукта ханды жетелеген бойдон эшикке сүйрөдү. Чыгып келе жатканда хан жапыз мончонун үстүн сүзүп алды. Эскилиги жетип араң турган мончонун төбөсү ошол замат оюлуп түштү. Булар эшикке качып чыккандан кийин хан:

– Бали, Алымкул, сен болбосоң басып калмакчы экен. Сен мунун төбөсү түшүп кетерин билип, мени эшикке алып чыккан экенсиң, – деди.

Анда Алымкул:

– Ооба-ооба... сизди кокус болбосун деп, ушунчалык шаштыра жетеледим, – деди. Хан ыраазы болуп:

– Бир ажалдан алып калдың, эми башың азат – деп, Алымкулду бошотуптур. Алымкул хандан кутулганы үчүн аябай сүйүнүп өзүнчө күнүн көрүп кеткен экен.

АТАНЫН ОСУЯТЫ

Өткөн заманда Сулайманбай аттуу адам жашап, анын жападан-жалгыз уулу болуптур. Атасы уулуна кеп-акыл айтып, кеңеш берсе, уулу эч бир кулак каккан жок. Акыры бул эр жеткенден кийин атасы чакырып алып:

– Балам, мен карыдым, өлөрүмө аз калды. Сенин жалгыз жүргөнүң, болбойт. Өз көзүм көрүп өтсүн: эл-журтту аралап, жакшысын дааналап жүрүп, бир колукту тап. Бирок, жаштык кылып жалаң гана өңүнө кызыкпай, акыл-эсине карап танда, – деди.

Баласы атанын сөзүн укмаксан болду. Өзүнө киши теңебей, айткан сөздү кенебей, ат ойнотуп, чаң ызгытып, өз билгенин кылып жүрүп, аны эстен чыгарды да, эрден чыккан, өзүнөн улуу, өңү сулуу жубанды алды.

Атасы буга аябай кайгырып, «сак бол» деди да, тим койду.

Бир күнү Сулайманбай ооруп калды. Өзүнүн өлөрүн билип, келинин жанына чакырып алды:

– Сага айта турган аманат сөзүм бар: балам жаш калды, дүнүйөгө мас калды. Мен өлгөндөн кийин жакшы менен да жүрөр, жаман менен да жүрөр. Ошентип жүрүп, акыры оокатын түгөтөр. Өзүң эстеп кой: жер астында жети казынам жатат. Балам аркы-беркини көрүп, кагылган кезде аны ачып, оокат кылгыла, бирок азырынча эч кимге айтпа, – деп казынанын ачкычтарын келинине ыйгарды. Келини эч кимге айтпоого убада берди.

Арадан көп күн өтпөй, Сулайманбай өлдү. Баласы жаман менен да, жакшы менен да жүрдү. Аны «кой-кой» деп колтукка түрткөн эч ким болгон жок. Арак ичти, кумар ойноду, ошентип, бир-эки жылдын ичинде атасынан калган мал менен мүлктү түгөтүп бүтүрдү.

Аялынын көңүлү бузулуп, казына жөнүндө балага айткан жок. Мал-мүлк түгөнгөндөн кийин, эми казынаны жалгыз өзү ээлеп калууну ойлоп, күндө чыр-чатак чыгара берди. Бир күнү күйөөсүнө:

– Мал-мүлктү арак ичип кумар ойноп жүрүп түгөттүң. Эми ач-жылаңач кала турган болдук. Айла түгөндү. Акылга көн да, үй-жайды бирөөгө саткын, антпесең мен сага бүлө боло албайм, – деди.

Күйөөсү ары ойлоп, бери ойлоп туруп, акыры макул болду.

– Эмесе мындай кыл, – деди аялы, – эгер бөлөк кишиге сатсак арзан өтөт. Ошондуктан, өзүбүзгө көңүлү жакын байбачага саталы.

Анын акчасы көп. Сен барып аны конокко чакырып кел, мен тамак даярдап турайын, – деп күйөөсүн байбачага жиберди.

Байбача келди, булар аябай конок кылышты. Аялы күйөөсүн мас кылуу үчүн, жылмая күлүп коюп отурду. Күйөөсү мындан шек алды да, ырас эле мас болгон кишиче жатып калды.

Аялы анын жатып калганын көрүп, байбачанын жанына жакын келди да:

– Биз үй-жайды сатканы жатабыз. Эгер мени өз аялың кылып алсаң – сага сатабыз. Бирок, кымбат деп кыйылба. Бул жерде жети казына бар. Ачкычтары менде. Күйөөм аны билбейт.

Байбача казынаны өз көзү менен көрүп, анан гана макул болорун айтты. Аял колуна шам алып, казыналарды бирден ачып, байбачага көрсөтө баштады. Күйөөсү акырын ордуна туруп, билдирбестен алардын соңунан ээрчип жүрүп, атасы жыйнаган мүлктөрдү көрүп, өзүнүн өткөндөгү жоругун эстеп, атам мага «сак бол» деп ушуну айткан экен, – деп ойлоду да, кайрадан ордуна келип, жатып калды.

Аңгыча аялы менен байбача келди. Байбача ээленген аялга:

– Мен макулмун, эртеңден калбай сатып алайын. Анан күйөөңөн чыгып, мага тийгин, – деди.

Экөө сөздү бүтүрүп, байбача үйүнө кетти. Күйөөсү эч бир сыр билгизбей, эртеси үйдү сатууга макул экенин айтты. Байбача келип, ооз ачпай туруп, он миң дилде акча берди.

– Кире турган короо-жай таап алып, анан бошотуп берейин, ага чейин бир ай мөөнөт бериңиз, – деди бала.

Байбача кыңк этпестен макул болуп, көңүлү кубанычка толуп, үйүнө кетти.

Эки-үч күн өткөндөн кийин, аялы дагы чатак чыгарды:

– Короо-жайдан да, малдан да бүт айрылдык. Эми кантип күн көрөбүз! Мен сени менен тура албайм, кетем! – деди.

Күйөөсү мейлиң деп, аялын жолго салды. Анан бала атасынын досуна барып, жүз төөнү айдап келип, түн бою казынаны ташып бүтүп, ордуна көң, саман-топонду толтургандан кийин, байбачага барды:

– Короо-жайыңыз бошоду, көчүп кирип алыңыз, – деген гана сөздү айтып, өзү аяш атасыныкына жүрүп кетти.

Аял байбачага тийип алды. Экөө үйгө көчүп келишти да, казынада байлык бар дешип, таң-тамашага батып, ичип-жеп, кумар ойноп жүрүшүп, колундагы акчаларын бүт түгөтүштү. Алды-артын карабай көпкөн немелер, кумарга чачынан көп карыздар болушту.

Бир күнү байбача карызына берүүгө алтын алыш үчүн казынага кирди. Казынада чирик саман-топон, тезек менен кыктан бөлөк эч

нерсе жок болуп чыкты. Байбача ачуусуна чыдабай аялын өлөрчө тепкиледи да, баланын үстүнөн арызданып бийге барды. Аял, бала байбача үчөөнү тең чакырып алып, бий сурак кылды да:

– Силер жалаң короо-жайды соодалашкан экенсиңер, бирок ко-роонун ичиндеги казына жөнүндө сөз болбоптур. А сиз кантип ка-зына доолайсыз? – деп, байбача менен аялды айдап чыкты. Байбача үйүнө келер замат аялынын чачын кыркып, байталга мингизип, төркүнүнө кубалап жиберди.

Аяш атасы өзүнүн кызын балага берди. Аялы экөө акыл-кеңеш менен жакшы оокат кылышты. Арадан бир жыл өткөндөн кийин бала аяш атасынан шаарга барып соода кылып келүүнү сурады. Аяш атасы жүз төөнүн жүгүн берип, кербендерге кошуп жөнөттү.

Кербенчилер күн-түнү жүрүп отуруп, акыры ээн талаа, эрме чөлдө баратышты. Ошондо кербен башы:

– Эми жарым күндүк жерден бир ак өргөө көрүнөт. Андан бир кемпир чыгып, конуп кеткиле дейт. Ага эч кимиңер макул болбо-гула, – деди.

Кербен башынын айтканы ырас эле чын болуп чыкты: ак өргөөнүн жанына келгенде, бөкчөйгөн кемпир чыга калып:

– Алыс баратыпсыңар, кагылайындар, түштөнүп конуп кеткиле! – деп эпилдей баштады.

Сулайманбайдын баласынан башкасы бүт жүрүп кетти. «Кой» дегенге болбостон, бул бала кала берди. Кемпирдин буту-колу жер-ге тийбей, андан-мындан бир секирип баланын төөлөрүн чөгөрүп, жүгүн түшүрүп, дасторконун жайнатып, баланы сыйлай баштады.

Күүгүм кирип, көз байланганда кемпир колуна шам кармап, колтугуна мышыгын кысып келип:

– Менин мышыгым ушул шамды түшүрбөй кармап, таң атканча сенин маңдайыңда отурат, – деди.

Бала кемпирдин бул сөзүнө эч бир ишенбей койду. Анда кемпир:

– Эгер ушул мышык таң атканча шамды кармап чыкса, жүз төөңдү жүгү менен мага бер; кармап чыга албаса, мен жүз төөнү пулу менен сага берейин, – деди.

Бала кемпирдин сөзүнө макул болуп, экөө кол кармашты. Кем-пир мышыкка шамды карматып койду. Бала менен кемпир карап отурушту. Мышык көзүн жумбастан таң атканча шамды кармап турду. Бала эртеси кемпирге төөсүн жүгү менен берди да, атына минип, кербенчилердин артынан шаарга жетти. Кербенчилер соода-сын бүтүрүп, айылга кайтканы жатышкан экен. Дүнүйөсүз калган бала:

– Жүз төөнү жүгү менен уттуруп коюп, уялбай үйгө кантип ба-райын – деп, ошол шаарда калды.

Кербенчилер айылга келип, баланын аяш атасына болгон ишти төкпөй-чачпай бүт айтып өтүштү. Аяш атасы малга кайгырган жок, бирок баланын келбегени үчүн катуу кайгырды.

Бала шаарда жүрүп, киерине кийим, ичерине аш таппай, айласы кеткенде ашпозчуга жалданып кирди. Күндөн кийин түн, айдан кийин жыл алмашты. Сулайманбайдын баласынан эч кабар болбоду. Акыры колуктусу атасынан:

– Мен шаарга барып, соода кылып келейин, күйөөмдү да издеп көрөйүн, – деп суранды. Атасы ары ойлонуп, бери ойлонуп, акыры:

– Барсаң баргын, – деди да, жүз төөнүн жүгүн берип, кызын шаарга жөнөттү:

Кыз эркекче кийинип, белине кылыч байланып, саадагын асынып, багыш үйрөткөн чычканын койнуна катып, кербенчилер менен кошо шаарга жөнөп калды. Бир нече күн жол жүрдү. Кербенчилер баягы кемпирдин үйүнө жетишти. Бөлөктөрү алга карай жүрө беришти. Кыз өз жигиттери менен кемпирдин үйүнө түштү. Кемпир аябай кубанып, какаңдап басып, кабагын ачып, калп эле шашып, колу колуна, буту бутуна тийбей кызмат кылды. Нечен түркүн тамак-ашын берди. Тамак ичилип бүткөндөн кийин, кемпир шам менен мышыкты көтөрүп келди да:

– Бул мышык ушул шамды таң атканча кармап турат, – деди.

– Эгер кармабай калса эмне бересиң? – деп кыз билмексен болуп айтканда, кемпир, «оюмдагыны тапты» – деп ойлоп:

– Эгер кармап чыга албаса жүз төөнү жүгү менен берейин, – деди.

Кемпир мышыкка шамды карматып койду. Кыз койнундагы чычканды алды да, кемпирге билдирбестен акырын коё берди. Мышык чычканды көргөндө көзү кызарып, тилин жаланып, шамды шак таштап жиберип, чычканды карай жүгүрдү. Чычкан жылт коюп эшикке чыга качты. Мышык босогого келип, аны аңдып отуруп калды.

Кыз кемпирди карууга катуу түртүп:

– Эне, шамың кайда, мышыгың кайда? – деди.

Мышыгы улагада отурганын көргөндөн кийин, кемпир жүз төөнү жүгү менен ошол замат берди. Кыз шаарга келип, соодасын бүтүрүп, анан күйөөсүн издеди. Көчөдөн көчө койбой кыдырып жүрүп, акыры бир ашпозго келип, күйөөсү от жагып отурганын көрдү. Анысы кийимден бүт ажырап, чачы алынбай, тырмагы өсүп кетиптир, колуктусун тааныган да жок. Ошондо бул жанына чакырып алды да, беш сомдук алтын берип:

– Менин жаткан жерим – көчөнүн башындагы чоң сарайда, кечинде ошол жерге манту жеткирип бер, – деди да, кетип калды.

Кечке жуук бала убадасы боюнча манту жеткирип, бирок үйгө кирбей эшикти гана ачып, манту сунду эле, колуктусу «Үйгө кирсин» деген буйрукту кылды. Күйөөсү үйгө кирип, чапанын кымтыланып отура кетти. Колуктусу аны жанына олтургузуп, тамакты бирге жеп, анан сөзгө алганда бала өз башынан өткөндөрдү бүт айтып берди.

- Аялың бар беле? – деп сурады колуктусу күлүмсүрөп.
- Бар эле. Аяш атамдын кызы болучу.
- Аны жакшы көрчү белең?
- Абдан жакшы көрчүмүн. Бирок ага жетүүгө арга жок – деп, бала башын жерге салды.

Колуктусу чыдап тура албай, өз сырын балага айтып жиберди. Анан күйөөсүн мончогу түшүрүп, асыл кийим кийгизип, астына ат мингизип, ашпозчуга акысын берип, бошотуп алды да, айлына кайтты.

Кийин алар балалуу болушту. Баласы чоңойгондо атасы ага өз башынан өткөндү айтып:

- Балам, «карынын сөзүн капка сал», «колуктуну өңүнө эмес, акылына карай ал», – деген осуятты көп айтчу экен.

АЛДАРКӨСӨӨНҮН ЖОРУКТАРЫ

Илгерки заманда, эртеги кабарда, Жаныбек деген хандын тушунда жерге батпас, бекер жатпас бир бала чыкты. Баланын аты – Чагатай. Ал жаш кезинен эле шум бала болуп, сөзгө чебер, зөөкүрдүгү жок, колу кармаак, оозу шок өстү. Жүрүп кетсе, жел жетпеген күлүктүгү бар, айтыша келсе, сөзгө жеңдирбеген чечендиги бар, сыйкырчыдай алдаган шумдугу бар. Мүнөзү жумшак, бал тили жанды кубантып, сөзгө жубантып, айтып ынантып, амалын камдайт, алды-артына түшүп ар кимди алдайт, алган буюмун өлсө да танбайт.

Бирок Чагатай ар дайым сараң, ач көз байларды, залым хандарды, элге зыяндан башка эч пайдасы тийбеген жандарды гана алдайт; бечара-карыштардан, элге зыянсыз момундардан жарым тыйын албайт, ал түгүл байлардан алганын бүт дал ошол алсыздарга үлөштүрүп жамдайт. Чагатай эр жетип, бир топ жашка келди, адатынча байларды маскаралап, амал менен алдап жүрө берди, аны көргөндөр күлө берди. Ээгине сакал, эрдине мурут чыкпаган анык көсөө киши болду. Мурунку атагы Чагатай калып, эми Алдаркөсөө атыгып калды. Алдаркөсөөнүн шумдугу күндөн-күнгө артылып, далай ач көз, сараңдардын жазасын берди, нечендерин жалаң сөз менен жеңди.

Бир күнү тоону көздөгөн, жакага түшпөгөн, бир байдын баласы базарлап келем деп, атасынан уруксат сурап барды. Атасы араңдан зорго макул болду. Атын тыңдап, азыгын чыңдап, айран-кымызын байлап, кырк ирик айдап, байдын баласы базарга жөнөп калды. Атасы узата түшүп, баласына акыл-насаат жана базардын жайын айтты:

– Балам, малыңа, жаныңа этият бол! Бул элде Алдаркөсөө деген алдамчы бар, эегинде сакал, эрдинде муруту жок. Ошого учурап калып, малыңдан ажырап жүрбө! – деди.

Байдын баласы малын айдап, базарга жөнөдү. Базардын мезгили өтүп, кеч кыстап калганда, бала шаарга жетти. Алдаркөсөө баланын жолунан чыкты: «Балам, кеч киргенде, кой айдап базарга барайын деген оюң бар. Жаш бала экенсиң, бүгүнкү базар тарап

кетти. Малыңды базарга эртең сал. Ууру бар, бөрү бар. Бүгүн менин үйүмө конуп ал, айланайын!» – деди.

«Баягы атам айткан желмогуз Алдаркөсөө ушул бейм» – деп, бала конууга макул болгон жок. Тилин бала албаган соң, Алдаркөсөө чапкан бойдон үйүнө барып, кеп сакалын кийди. Башына селде чалынып, боз ат минип, кийимин өзгөртүп, жанагы балага дагы келди. Аңгыча Күн батып, күүгүм кирди. Алдаркөсөө балага акыл айттып:

– Балам, айдаган коюң бар экен, ууру, бөрү бар, атаң кандай эчтекени байкабаган киши. Жаш баланы ушунча мал менен базарга жалгыз жибергени жакшы эмес. Балам, биздики жакын, үйгө барып, малың менен конуп ал. Эртең малыңды эрте айдап барып, өзүм сатып берем, – деди.

Бала макул болуп, экөөлөп койду айдап, Алдаркөсөөнүн үйүнө келди. Алдаркөсөө кырк ирикти көгөн тартып байлады. Үйүндө отуруп, бир канча теңге санап:

– Ме, муну катып койчу, бүгүн жанымда бала-чака жок, базардан кой сатып албай калдым, – деп кемпирине берди.

– Ботом, конок куру жатпасын, базарга сатар мал турбайбы, бир коюн алып, эртең базар наркы менен теңгесин бер, – деди кемпири.

– Бай аке, бир кой алыңыз, базар наркы менен теңгесин берерсиз, – деп баланын өзү да макул болду.

Алдаркөсөө турсунбу, бир коюн союп, баланы аябай коноктоду. Бай баласы уйкучу экен, тырп уйкуга кетти. Алдар түн ортосунда үйүн көчүрүп, ирикти айдап, түн бою көчүп отуруп, бөлөк жерге барып конду. Бала журтта калды...

* * * *

«Эми чык татырбас Чынарбайга барайын, Чынарбайды чындап жолго салайын», – деп ойлоду Алдаркөсөө.

Чык татырбас Чынарбайдын сараңдыгы бүткүл элге маалим. Ал дайыма элден алыс конот. Чынарбайдын эч ким менен иши жок, малы көп, пайдасы тийбейт, пейли тар, жарым тыйын бербейт, жардыдан жалчы салып, акысын төлөбөйт. Алыстап качып, коңшу жолотпойт. Айранын аттай, кымызын төөдөй көрөт.

Камданып жүргөн Алдаркөсөө Чынарбайдын үйүнө келип калды. Жолго төшөгөн камышын бирден терип, жолун тазалап, дабышын билгизбей, салам айтып кирип барды. Алдаркөсөө үйгө киргенде, Чынарбай койдун башын куйкалап, кемпири ичек-кардын жууп,

уулу эт бузуп, келини камыр жууруп, казан асып, суу куюп, кызы кыргоолдун жүнүн жулуп жатыптыр. Алдаркөсөө кирер замат, бай куйкалаган башын катты. Байбиче жууп жаткан ичеги-карынын алдына басты. Уулу койдун этин терисине орой салууга шашты. Кызы кыргоолун жымырды. Келини жууруп жаткан камырын катып, отту өчүрүп, казанды чыгарып, баары тымтырс отуруп калды. Акыры Чынарбай Алдаркөсөөгө:

– Балам, элде-журтта эмне кеп, эмне жаңылык бар? Айта отур, – деди.

– Укканымды айтайынбы же көргөнүмдү айтайынбы? – деп сурады бул.

– Балам, уккан сөз учурулуп кетет, көргөнүңдү айт. Алдаркөсөө минтип сүйлөдү:

– Мен ушул силер жакка келатсам, жолдо бир кара чаар жылан жатыптыр. Ошондо опкоолжуй түштү жүрөгүм, аны эми калп айтып койбоюн, мына минтип салыштырып айтсам туура болор: ал жыландын узундугу байбиче ката койгон ичегидей; аны аябай туруп уруп калдым, урган ташымдын чоңдугу сиз ката койгон баш менен тең. Дүйнөдө түрдүү укмуш кеп турбайбы... ой то-бо-ай, таш тийген соң, ал жылан былчыйды бейм – келиниң жууруган камырдай, буларды калп айткан болсом, сакалым кызыңыз жулуп жаткан кыргоолдун жүнүндөй жулунуп калсын. Мен бүгүн ушуга таң калдым.

Чынарбай конокко алдатканын билип, кыжыры келип, көзүн жүлжүйтүп, мурдун чүйрүйтүп сүйлөдү:

– Оой, балам, бул жерде антип айтуу туура келбейт, Чынарбай чыгым болуп, кишиге тамак бербейт. Астыңкы эрдиң менен жер шыпырган, үстүңкү эрдиң менен көк шыпырган жинди чалыш неме көрүнөсүң. Сенин сөзүңө Чынарбай жеңиле койбойт. Сендей желип жүргөн кезек бул үйдө конок болбойт. Бая эле эскерткем: мени тегин киши ойлобо, Чынарбай менен ойнобо! Сени чакырып келгеним жок. Конок койдон жоош, бербесем менде дооң барбы? Жат да кет! Тур, байбиче, төшөк сал, чарчадык – жатабыз, уйкуга батабыз.

Байбичеси төшөк салды, бардыгы жатып алды. Аргасы барбы, Алдаркөсөө да уктагансып калды. Ал түгүл коңуругу ташты жарды. Бир маалда бай айтты:

– Байбиче, тур, коңуругун уктуңбу? Конок уктап калды. Бул укташы менен бүгүн эмес, эртең да ойгонбос. Тез туруп, этти бышыра кой. Конокко бербей, өзүбүз жеп алалы.

Байбичеси отту жагып, казанды асып, этти салып бышырды. Эт бышкан кезде байбичени уйку басып уктап кетти. Алдаркөсөө бай-

биченин уктаганын көрүп, акырын ордуна туруп, этти чыгарып, баштыгына салып, бекитип алды. Келиндин кепичин, баланын өтүгү менен шымын, байбиченин көйнөгүн казанга салып, баштыгын өз башына жаздап, уктамыш болуп кайрадан жатты.

Таңга жакын байбиче чочуп ойгонсо, казаны кайнабай, биротоло дымып калыптыр. Отту тамызып, байын шашып ойготуп:

– Байым, бачым тур! Конок ойгонгон жок. Таңга жакын калды, этти жеп, анан укта, – деди.

Уулун, келинин, кызын кошо тургузуп, казандан этти чыгарса, эт ордуна бүтүн бойдон шым, өтүк, көйнөк чыкты.

«Бул кандай жорук?» – деп, Чынарбай капа болуп, байбичесине ачууланды. Алдаркөсөөгө алдырганын билип, отту өчүрүп кайра жатышты. Чынарбай кемпирине: «Ачка жатмак белем, кошкон майдан томуруп, куруттан салып бер», – деди.

Байбиче сандыкты ачып, май томуруп, курут кошуп аякка сала баштады. Аякка түшкөн куруттун дабышын укканда, аңдып жаткан Алдаркөсөө дароо колун созуп, аяктын үстүнө калпагын тосту. Калпакты курут, майга толтуруп, жылмая күлүп жатып алды.

Аякка түшкөн бир аз курут, майга тойбогон опкок бай: «Жарыбаган куу кемпир, көбүрөөк эле салып келсең болмок», – деп ачууланды. Чынарбай каарданып, кайра төшөгүнө жатпастан, коюн көздөй чыгып кетти. Байбиче кайгырып убайымга батты. Балдары эт жебей, ачка жатты. Конок коңуругун дагы тартты. Чынарбай алдатканын билип, чындап өч алуу үчүн Алдардын атын жарып өлтүрмөк болду. Анын аты байдын атына окшош экен. Жалгыз айырмасы: Алдардын атынын маңдайында кичинекей кашкасы бар. Аны байкаган Алдар «зыкым бай алда кандай кылат» деп, күүгүм ченде Чынарбайдын атынын маңдайына бор сыйпап кашка кылып, өз атынын кашкасына көө сыйпап карартып койгон. Чынарбай эми өз атын Алдардын аты деп жарып өлтүрүп, анан Алдарга келди: «Кандай уйкудан баш көтөрбөгөн шордуусуң? Жалгыз атыңды жакшылап карап алууга жарабапсың. Атың, казыкка курсагын жарып, өлүп калыптыр, туруп союп ал», – деди.

Алдар эч кенебей, уйкусураган болуп: «Өлөр ат өлүптүр, бай, жаш сорпо ууртайт экенбиз, бала-бакырага айтып сойдуруп коюңуз, бирок байкап көрүңүз: өлгөн ат чын кашка болсо меники, сыр кашка болсо, сиздики», – деп кайра жатты.

Чынарбай коркуп жүгүрүп барып, өз атын өзү өлтүрүп алганын көрдү.

Аңгыча таң атты. Чынарбай коюн кайтарганы жөнөмөк болду. Кемпири, байдын курсагы ачпасын деп, эртең менен чоң көмөчтү

отко көөмп, бышырып койгон экен. Алдардан жашырып, бай жөнөй берерде аны ысык бойдон койнуна ката салды. Муну байкап калган Алдар Чынарбайга такыр чык татырбайын деп:

– Байым, мен эми кетем, конок кылганыңа чоң ыракмат, мындан ары көрүшөбүзбү же жокпу, коштошуп калалы, – деген сөз менен байды кучактап катуу кысты. Ысык көмөч этин күйгүзүп жибергенде, бай чыдай албай:

– Ит жегир-ий, ит жегирдин көмөчү! – деп көмөчтү алыс ыргытты. Алдар байды ошондо гана коё берип: «Ит жегенче мен жейин», – деп аны алып жолуна түштү.

* * * *

Күндөрдүн биринде Алдаркөсөө базарды байкап жүрүп, бир байды таап, анын ичин аңтарып, ар кыл аңгемеге салып, сырын тартты.

– Байым, жакшы бай экенсиң, бирок бир гана кемтигиң турат: тирүү малыңан алтын-күмүшүң арбын эмес экен. Ушул жериңен гана айып таптым. Алтын-күмүш адамдан чөп сурабайт, катып койсоң, кысылганда кызык пайдасы тийген, дүйнөдө эч табылбас эң сонун мал эмеспи! Бай экенсиң, бирок менин байлыгымдын чейрегине тең келбейсиң. Менин да элүү төөм бар. Айран менен конок үчүн жетер деген миң коюм бар. Кымыз менен мингичке жарар деген үч жүз жылкым бар. Уй сасыкты мал ойлобойм, аны урунганым да жок. Алтын-күмүшүмдү нары-бери көчкөндө алты төөгө жүктөйм...

Бир аздан кийин Алдаркөсөө дагы минтип айтты:

– Сен анык чоң бай эмес экенсиң. Элүү төөң, үч жүз жылкың, миң коюң бар имиш. Тирүү жүргөн бул малың жуттуку эмеспи?... Байым, тиги сарайда байланган атым бар эле, сенин атыңа минип, ошону алып келе коёюн, бере турчу!

– Минип бар, атым тарпаң, камчыны кошо алгын, – деп бай атын жана камчысын берди.

Алдаркөсөө байды алдаган бойдон, ал атты үйүнө минип кетти.

* * * *

Элге жакын келбеген, эч адам көрбөгөн, эч кимге тыйын бербеген, тоодон түшпөгөн Эгизбай аттуу эки бай бар эле. Биринин аты – Көчөрбай, экинчиси – Көчпөсбай. Көчөрбай малын айдап, оока-

тын жайлап, бүлөсү арбын болуп, өзү билген жакка көчүп кетет. Көчпөсбай малынын көптүгүнөн, бүлөсү аздыгынан шаасы жетип эч көчө албайт. Мунун кабарын уккан Алдаркөсөө Көчпөсбай менен Көчөрбайды атайы издеп чыкты. Келе жатса, жолунан бир карышкыр кезикти: «Так ушул карышкырды да алдап көрөйүн» – деп, аны кууй баштады. Карышкыр нечен кырды ашып, кара тер басып, жан талаша качып жүрөт.

Көсөө жээрендей секирип, эликтей түйүлүп, улам жакындап жаза сермеп, тындырбастан кууп келет. Жедеп шайы кеткенде, карышкыр бир ийинге кире качты. Алдаркөсөө ийиндин оозун тосуп алды: «Муну тирүү кармайын», – деп кабынын оозун керип, ийиндин оозуна келтире тосуп отурду. Аңгыча бир киши жетип келип:

– Алдаркөсөө, ээн талаада эмне кылып отурасың?– деп сурады.

– Бул ийинге карышкыр камадым. Карышкыр чыкпаймын дейт, мен чыгасың дейм. Асылдым да калдым, алмайынча кетпейм. Сен менин үйүмө барып, кабар бергин. Зайбымдын алты айлык боюнда бар, эркек туумак эле, атын Саламат койсун. Тогуз жашка чыкканда, менин үстүмө жиберсин, балам экөөлөсөк муну бир жаңсыл кыларбыз, – деди Көсөө.

Бул сөздү уккан карышкыр: «Оңдурчу эме көрүнбөйт. Мындан чыга качайын» – деп, чыгуу аракетин кылганда, капка капталып, ичинде калды. Алдаркөсөө каптын оозун бекем бууп, аркасына көтөрүп жолго түштү. Желип отуруп, Көчпөсбайдын үйүнө жетип барды. Барса, коңшусу жок, кою көп, өзү таштай каткан, акысын бербей – жалчысы качкан, малына сан жетпес, бирок берекесиз пейли жаман бай экен. Алдаркөсөө сабырдуу тартып, салам айтып отурду. Көчпөсбай алик алып, кеп баштады:

– Кел, коногум, жол болсун? Кайдан келдиң? Көтөргөн кабын бар, алыстан келаткан көрүнөсүң, үйүмө көптөн бери киши келген эмес. Чакыртпай келген конокту жактырбайм, өзүм каалап чакырбайм. Ал эми сен абдан шаттуу, көзүң оттуу бала экенсиң. Аты-жөнүң ким, айта отур,– деди Көчпөсбай.

Алдаркөсөө калпты-чынды койгулап кирди:

– Баракелде, байым! Маанилүү экен жайың, менин атагым да дайын, кадимки Акирбаймын. Байлыкты эч кимден сурабаймын, бул кабымдын ичинде асмандан түшкөн ак кочкорум бар. Мен өзүм эмес, силердей байларды ого бетер бай кылууга жүрөм. Бул кочкорумдун баасы беш жүз кой. Ошентсең, кочкорду берем, койду санап алам. Кочкорумдун касиети мындай: муну алган киши короосун таштай бекитип, коюна аралаштырып кое берет. Короодогу кой бир эле түндө төлдөп, козу асмандан да шатырап түшүп, малы сан жеткис көбөйөт.

Ого бетер байыгысы келген Көчпөсбай бул кочкорду сатып алмак болуп:

– Ээ, Акирбай иним, кочкорунду мага сат, айткан беш жүз коюңду ал, мен дүйнөдө жок сансыз бай болуп калайын, – деди.

Алдаркөсөө ал жерде Акирбай атка конуп, кочкорум деп каптагы карышкырды берип, беш жүз кой санатып алып, аны айдап жолуна түштү. Көчпөсбай эл жатып уйкуга кирген кезде, капты короого көтөрүп кирип, оозун ачып, «ак кочкорду» коюна кошту. Өзү шашып келип төшөгүнө жата калды. Жедеп ачыккан карышкыр түн бою койду кыра берди. Көчпөсбай үн чыгарбай: «Кудайым койду көбөйтүп жатат», – деп ичинен тынып жата берди.

Таң атканда Көчпөсбай үйүнөн чыгып, коюн караса, кочкор эмес, карышкыр экен: койдун баарын кырып салыптыр. Ал түгүл ач көз карышкыр байдын «ыйык мал» деген кочкорун жара тартып, үстүнө чочоюп отуруп алыптыр. Байды көрөр замат карышкыр короодон аша секирип, капкайда качып кетти.

АЛТЫН КУШ

Кайдадыр бир кедей абышка болуп, анын жалгыз уулу жана жалгыз түп алмасы бар экен. Ал алманын эң башына жалгыз кызыл алма мөмөлөп, ар жылы бышкан сайын абышка ошону жеп, жашарып турчу. Кийин эрте күздө жакшы быша элек алмасын белгисиз бөлөк бир нерсе жеп кетет. Андан кийинки жылы чалдын өзү кайтарып жүрүп, бир күнү уктап калып, дагы жедирип жиберет; үчүнчү жылы кемпирине кайтартат. Кемпири түн ортосуна чейин карап жатып, таңга маал уктап калып, алманы дагы жедирди. Төртүнчү жылы баласына кайтартты. Баласы уктабай карап жатса, кайдандыр алтын куш учуп келип, алмага конуп жей баштады. Бала жаа менен атып, бир тал канатын түшүрүп калды.

Эртеси атасына көрсөттү да: «Мен бул алтын кушту табам» – деп, ат токонуп издеп кетти. Жүрүп отуруп жолдун эки айрылышына келди. Жол ортосундагы ташта: «Сол жакка баргандын өзү өлөт, оң жакка баргандын аты өлөт» – деген жазууну окуп, оң жакты карай жөнөдү. «Өзүм өлгүчө, атым өлсүн» – деп ойлоду. Бир канча жол жүрүп, курсагы ачып, аты арыктаган кезде, чоң карышкыр астынан чыгып качырды. Бала жерге түшө калып, атын муздап, карышкырга берди. Карышкыр балага ыраазы болуп: «Атыңдын тең этин бышырып, үстүмө мингин. Барар жериңди айткын, алып барайын. Жаш бала экенсиң, атыңды өзүң муздап бергениңе аябай ыраазы болдум», – деди.

– Издегеним алтын куш, – деди бала.

– Эмесе мага минип, көзүңдү чылк жум, – деп бөрү айтты.

Бала көзүн жумуп, үстүнө минди. Бөрү нечен тоолорду ашып, нечен жолдорду баскандан кийин: «Көзүңдү ач», – дегенде көзүн ачса, чоң шаардын ичине кирип барыптыр. Бөрү баланы үстүнөн түшүрүп:

– Куш ушул үйдө, акырын бар да, бутунан кармабай, канатынан кармап чык, – деди.

Бала үйгө кирип, бирок карышкырдын сөзүн унутуп коюп, куштун канаты эмес, бутунан кармады. Анын бутундагы жылаажыны шыңгыр-р этип, кароолчу сезип, баланы кармап алды.

Эртеси хан суракка алды.

Бала минтип сүйлөдү:
«Менин атамдын бир түп ал-
масынын эң учуна мөмөлөгөн жал-
гыз алмасы бар эле, ошону атам жеген сайын
жашарып турчу. Алтын куш төрт жылдан бери жеп кетип,
ошондон бери атам карып калды».

– Сен атандын иши үчүн жүргөн бала экенсиң, алтын кушту
берейин, бирок мындан аркы жактагы хандын алтын жалдуу, ал-
тын куйруктуу аты бар, ошону алып келип, менин колума өткөрсөң
гана берем, – деди хан.

Бала ыйлап келип, хандын сөзүн карышкырга айтты. Карыш-
кыр баланы үстүнө мингизип, дагы бир жерге келгенде: «Көзүңдү
ач», – деди. Бала көзүн ачты.

– Кырк сарайдан ары өзүнчө бөлөк бир сарай бар, ошол сарай-
дын ичинде алтын жалдуу ат байланып турат. Анын чылбырынан
кармабай, жалынан кармап жетелеп чык, – деп карышкыр баланы
дагы жөнөттү.

Бала кирип барып, бирок мурдатан үйрөнгөн адаты боюнча
атты чылбырынан кармады, ошондо кайдандыр коңгуроо ка-
гылып, баланы кармап, кароолчулар ханга алып
барышты. Бала эмне үчүн келгенин айтты. Хан
угуп туруп:

– Эмесе ушундан аркы хандын эң сулуу кызы бар, ошону алып келсең атымды берейин, – деди.

Бала кайгырып чыгып, карышкырга айтты. Карышкыр дагы үстүнө мингизип, бир жерде көзүн ачтырса, таң сүрүп калыптыр. «Эми мен барайын» деп карышкыр кетти. Хандын кызы эртең менен кырк кызды артына, кырк кызды алдына салып, сейилдеп чыккан экен. Бала хандын кызын көрөөр менен сүйүп калды.

Карышкыр жыгачтын түбүнө жашынып туруп, кызды илип алып, ызгыган бойдон жөнөдү. Карышкырдын үстүнө учкашып баратып, кыз менен бала бирин-бири сүйүп калышты.

– Эми экөөбүз эч качан айрылбас болдук. Эптеп ушунун айласын таба көр! – деп бала менен кыз карышкырга жалына баштады.

– Андан кам санабагыла. Силер үчүн бардыгын иштөөгө даярмын, – деди карышкыр.

Шаарга келгенде, карышкыр бул экөөнү үстүнөн түшүрүп, өзү ошол замат кубулуп эч бир теңдеши жок сулуу кыз болду. Бала аны «өзүң самаган сулуу кыз ушул» деп ханга алып барып берди.

Хан чоң ыракмат айтып, баланын сураган атын берди. Кыз менен бала ошол атка минип жөнөп кетишти.

Хан кыздын жанына отурайын деп барса, ал кыз эмес эле, карышкыр боло калып, хандын башын жара чайнап салды. Анан желип отуруп, кыз менен жигиттин артынан кууп жетти.

– Мына бул аттан да айрылгым келбейт, ушунун айласын кошо тап, – деп бала карышкырды дагы кыйнады.

– Бул тилегиңерди да аткарайын.

Карышкыр баланын көңүлүн кыйбай, буга да көнүп, шаардын четинде ат болуп кубулду. Бала атты жетелеп барып ханга берди. Хан ыракмат айтып, алтын кушун берди. Бала кушту алып, кызы менен кетти. Хан ошол күнү жаңы атты минип, тоого аңга чыкты.

Колуктусу, кушу, аты менен бараткан балага карышкыр жете келип, биротоло кош айтышты. Колуктусу жана кушу менен уулу атасына барды. Ошондон тартып атасы алманы дайым өзү жеп, тукуму өсүп, жыргап-куунап күнүн көргөн экен.

АЙДАГЫ КЫЗ

Барбы-жокпу, ачпы же токпу, анысын эч ким билбейт, бирок качандыр бул дүйнөдө бир жетим кыз жашаган экен. Кыз жаңыдан гана бой жеткен кезде, ата-энеси экөө тең, удаа өлүп, алардан бир төө жана жалгыз торпок калат. Байкуш кыз, эптеп өзүнчө жан багыш үчүн, төөнү сатып, андан түшкөн акчага өзүнө кийим алып, торпокту союп, күн көрө баштайт. Акыры торпоктун эти бүт түгөнүп, үстүндөгү кийими да жыртылып, мына эми эмне кыларын билбей, алыскы тууганынын колуна барат. Ал абдан бай, катыны жеткен каардуу киши болчу. Алар буга боор ооруп эмес, муну күң катары жумшап алыш үчүн алды. Кыз эми эртеден кечке отун ташыйт, байдын күлүн чыгарып, от жагат, уйларын саап, үйүн жыйнайт, нечен жолу сууга барып, апкичке суу көтөрүп келет, бирок ошондо да бай менен анын каардуу катынына эч бир жакпайт: ал экөө мындан эптеп бир кыйкым таап, аябай уруп же тилдейт да турат. Байкуш кыз катуу кайгыга батып, кайдадыр жалгыз жүргөн кезинде көз жашын көл кылып ыйлап, аны тиги экөөнө көрсөтүүдөн коркот.

Кыштын күнкү кычыраган чилдеде бул кызды сууга жиберди. Суунун үстүнө калың муз тоңуп калганын алар да билип, мунун колуна балтаны кошо карматышты. Ушунчалык катуу суукта кыз сууга барып, калың музду араңдан зорго жарып, эки чакасына сууну толтуруп алып, үйдү карай кайра кайтты. Суук жанына батып, кармаган балтасы колун ого бетер какшатып, бүткөн бою калтырап, өзү абдан кыйналып келатып, жарым жолго жеткен кезде буту тайып кетип, көтөргөн суусун бүт бойдон төгүп алды. Бул эми эмне кылат? Эгер сууга кайрадан барса, ага жетпей эле жолдо тоңуп өлө турган. Бирок үйүнө суусуз барса, андагы экөөнөн таякты аябай жейт. Мына ошентип, ичине толгон арыз-муңун кимге айтарын билбей, ого бетер калтырап-титиреп тура берди. Көзүнө көрүнгөн эч бир киши жок, ал түгүл айбан да жок, бардык жан-жаныбар азыркы сууктан коркуп, өзү баш каткан жылуу жерден эч кайда чыгар эмес, ачык асманда толгон Ай гана акырын жылып, бул байкушка боор ооругансыйт.

Кыз көзүнөн жаш кылгыртса, анысы жерге тамбай кирпичи менен кошо тоңуп жатат, бирок ал азабын эч ким көрөр эмес. Суук

күчөгөндөн күчөп, кыздын жанын адам чыдагыс кыйноого салды. Кайдандыр тарса-турса дабыш угулуп, азыр ал күндүн күркүрөшү эмес, суудагы муз суукка чыдабай, жарылып жатышы болчу. Мынчалык дабыш түнкү тымтырста жалгыз турган кыздын жүрөгүнүн үшүн алып, оор коркунучка батырды. Бул ушундай абалда калганын асмандагы Ай менен жымындаган жылдыздардан бөлөк эч нерсе көрөр эмес. Айласы кеткен байкуш кыз мына эми Айга карап жалына баштады:

– Сен мени аягын, Ай! Жетимдиктин азабын тартып, жалаң кыйноодон өлмөк болдум, мындан ары чыдагыдай эч алым жок. Ата-энеден ажырагандан бери эч бир жакшы сөз уккан жокмун, ар дайым жегеним таяк, укканым уу тил. Жер үстүндө мени аячу нерсе табылар эмес.

Ушул сөздү айтып бүтөр замат, асмандагы Ай учуп келип мунун так алдына түшүп, ого бетер коркутту. Байкуш кыз өз жанынан үмүт үзүп, селейип катып калганда, Ай буга жылмайып карап, башынан сылап-сыйпап анан муну бооруна кыса кучактап асманды карай көтөрүлүп алып кетмек болду. Кайдадыр алыс кеткен Күн бул кыздын арыз-муңун, Айга кандайча жалынып жатканын угуп калган экен. Ошол себептүү Күн да учуп жетип, кыздын алдындагы айдын жанынан орун алды. Бул кыздын сулуулугуна Күн өтө кызыгып, Айдан талаша баштады; Ай менен Күн узакка чатакташып, бирок Күндүн күчү айдыкынан мыкты экен, Айды жеңип коймок болду.

Анда Ай Күнгө минтип жалынды:

– Урматтуу Күн, бүткүл жан-жаныбарга, жерден өнгөн өсүмдүккө өмүр берген сенсиң. Сенден сураганым ушул: мына бул оор азапта калган байкуш жетим кызды мага бергин. Сен күнү бою тирүү жандарды көрүп, аларды өзүңө эрмек кыласың, ал эми мен болсом кышкы узун түндө асманда жалгыз сүзүп, эч бир жанды көрбөйм, анткени бардыгы уктап же жылуу жерде жашынып жатып алышкандыктан мен муну өзүм менен кошо ала жүрүп, түбөлүк эрмек кылайын.

Айдын бул сөзүнө Күн жыгылып берип, жетим кызды Айдын колуна өткөрдү. Ай муну өөп-жыттап, өз бооруна кыса кучактап, эки ийни менен көтөрүп жүргөн апкичин кошо алып, асманды карай акырын гана сызып жөнөдү.

Мына ошондон тартып, байкуш жетим кыз Айдын бетинен орун алыптыр: эгер ачык түндө толгон Айды жакшылап карап турсаң, анын бетиндеги кызды көрөсүң: кыз эки чакасын апкичине илип алып, басып бараткан сыяктанат. Жер үстүндө эч бир жакшылык-

ка жетпей, арманы ичине толуп, айласы таптакыр кеткен кыз мына эми Айдын бетинен түбөлүк орун алып, сүйгөн Айы канчалык узак жашаса, бул кыз да ошончолук узак жашайт экен. Багыш алган кызын Ай кээде таппай калып, ошондо катуу кайгыга батып карара баштайт. Аны бул эл: «Ай тутулду», – дешет. Бирок андагы сулуу кыз кайра табылып, тапканы үчүн Ай өтө чоң кубанычка батып, кайрадан жаркырап-жайнай баштайт имиш.

АЙТКАН АКЫЛДЫН ПАЙДАСЫ

Качандыр бул дүйнөдө бирөөнүн жалгыз уулу болуптур. Уулу акылсыз чыгып, атасы ага өтө көп кайгырчу экен. Күндөрдүн биринде атасы уулуна минтип айтты: – Балам, сен эми чоңоюп калдың, бирок акылың чоңойбой койду. Элди кыдыр, ар кимдин айткан акылын ук, ошентсең пайдасы тиер, – деди.

Ошону менен бала кайдадыр жөнөп кетти. Атасы ушинтип дайынсыз жакка кууп жибергени үчүн бала да аябай кайгырган окшойт. Жолдо бир абышка жолуга калып:

– Балам, сенин жүзүң эмне мынчалык суз? Деги кайда баратасың? – деп сурады.

Анда бала минтип жооп кайтарды:

– Мен өзүмдүн атамдын үйүндө турчу элем. Атам акылдуу киши, бирок менин акылым өспөй койду. Ошондуктан атам үйдөн кууп чыгып, элди кыдыр, ар кимдин айткан акылын ук, ошентсең сага пайдасы тиер деди.

– Эмесе менин да акылымды ук, – деп абышка айтты. – Балким, сага пайдасы тиер. Эгер өзүң үчүн колукту кылып, эки кыздын бирин тандасаң, анан эл сенден ушул экөөнүн кимиси сулуу деп сураса, сен аларга минтип жооп кайтар: «Сулуу сулуу эмес, сүйгөн сулуу» дегин.

Бала абышкага ыракмат айтып, андан ары жөнөп кетти. Бир аз баса түшкөндөн кийин:

– Кайда баратасың, макоо? – деди дагы бирөө.

Бала бурулуп карай салса, жанында дагы бир чоочун киши турган экен.

– Менин макоо экенимди кайдан билдиң? – деп сурады бала.

– Сенин макоо экениң өңүчөн эле көрүнүп турат. Бирок сен кайда баратасың, мага ушуну айтчы? – деп сурады жанагы киши.

Бала өзү жөнүндө баян кылды.

– Эмесе мен да сага бир акыл айтайын: «Кимдин даамын сызсаң, миң күнү салам берип, ошол кишини сыйлап жүр», – деди тиги киши.

Бала ага ыракмат айтып, андан ары жөнөдү. Бир аздан кийин буга дагы бир абышка жолукту. Ал киши өтө карып жана өзү алыстан жөө келе жаткан себептүү бутун араң эле шилтеп калыптыр. Бала аны колуктап алып, барар жерине жеткирип койду.

– Сага менин айтар акылым бул, – деди абышка, бала менен коштошуп жатып, – балким, сага пайдасы тиер: «Эртең мененки тамактан качпагын, кечки тамакты күтпөгүн».

Бала абышкага ыракмат айтып, андан ары жөнөп кетти.

Ошентип канча күн жол жүрдү, аны эч ким билбейт. Күндөрдүн биринде кербенчилерге жолукту. Кербенчилердин алып бараткан дүнүйөсү эң эле көп экен. Алардын бири баланы чакырып алып, мунун кайда баратканын сурады. Бала өзү жөнүндөгү сөздү дагы сүйлөп берди. Ошондо тиги соодагер:

– Эмесе сен мага малай болуп кир, мен сени кор кылбасмын, – деди. Бала ага макул болду.

Кербенчилер ээн талаа, эрме чөлдө баратып, жолдо бир кудукка кез болушту. Ошол жерде түнөп, тыныгабыз дешти.

Бөлөк малайлардын бири арканга чаканы байлап, аны кудукка салды. Арканды кайра тартып алса, чака чыкпай, бош гана аркандын учу чыкты. Ошондо малай арканды белине байлап, чаканын соңунан өзү түштү. Арканды кайрадан тартып алышканда, малайдын өзү жок, дагы баягы бош гана учу чыкты. Бул эмне деген окуя деп, кербенчилердин бардыгы коркуп, аң-таң болушту. Ошондо:

– Ким ушул кудукка түшүп, суу алып чыкса, ал бизден аябаган сыйлык алып, ыраазы болот, – дешти кербенчилер.

Бала кудуктун ичине түшүш үчүн арканды белине байлады: «Өлсөм кунум жок, жоголсом доом жок мен эмесминби» деп ойлоду бул.

Мына ошентип, бала кудуктун ичине түшүп кетти. Кудуктун түбүнө түшүп барып кандайдыр шумдукту көрдү. Кудукта локуйган дөө, анын жанында эки аял отурат. Ошол эле жерде баягы биринчи түшкөн малайдын өлүгү жатат.

Дөө балага каардана сүйлөп:

– Ушул эки аялдын кимиси сулуу? – деп сурады.

– Сулуу сулуу эмес, сүйгөн сулуу, – деп бала жооп кайтарды.

Ошондо дөө каткырып күлүп ырайымдуу түрдө:

– Сен акылдуу жигит турбайсыңбы, ушул сөздү мага ырас айттың, ырас эле сулуу сулуу эмес, сүйгөн сулуу, – деп баланы дагы чапты.

Анан ал чакага сууну толтура сузуп, баланын колуна карматып, сыртка чыгарып жиберди. Кербенчилер суудан кангыча ичип, балага көп сыйлык берип ыраазы кылышты.

Мына ошентип, бала күтпөгөн жерден көп олжолуу болуп, кербенчилерден алган буюмун шаарда кымбат баага сатып, өз байлыгын ого бетер көбөйтүп алды.

Шаардан шаарды кыдырып жүрүп, бир күнү өзүнүн баягында жолдо жолуктуруп, малай кылып жалдап алган ээси менен кездешип калды. Кожоюну муну өтө кубанычтуу кабыл алып, жакшылап конок кылды. Анан: эми сен меникинде тура бергин, эч кайда кетпегин деген сөздү айтты. Кожоюндун аялы жаш жана сулуу эле. Ал буга ашык болуп калды. «Бирөөнүн даамын сызсаң, миң күнү ага салам берип, ар дайым аны сыйлап жүр» деп мен уккан акыл бар эмеспи деп бала ал аялдын айткан сөзүнө макул болбой койду. Бирок аял ичинде кек сактап, бул баладан өч алмак болду. Эри келгенде, ага даттанып, баланын үстүнөн ушак айтты.

Кожоюн баланы жоготмок болуп, наабайчы досуна барып, минтип айтты:

– Эртең менен малайым келет, келер замат аны дандырыңа жагып жибер.

– Жакшы болот, – деп наабайчы жооп кайтарды.

Кожоюн үйүнө кайтып иштин жайын айтты.

– Сен ушуну ырас ойлоп таапсың. Бул бала ылайым эле өрттөнүп кетсин, – деп зайыбы сүйлөдү.

Анын эртеси эртең менен кожоюн баланы наабайчыга жөнөттү.

Жолдо буга өзүнүн айлынан бирөө жолуга калып, экөө жакшылап учурашып, анан тиги киши минтип айтты:

– Экөөбүз жолуга калганыбыз эң эле жакшы болду. Атаң сени көптөн бери күтүп жүрөт. Сени үйүнөн кууп чыкканы үчүн өзү аябай өкүнүп да калыптыр. Мен мында бир козу сойдуруп, тамак астырдым эле. Ошону жеп алып бирге кайталы.

Бала баягында бирөөнүн айткан акылын эстеди. «Эртең мененки тамактан качпагын, кечки тамакты күтпөгүн» дебеди беле.

Ошол себептүү өзүнүн айылдаш тууганын ээрчип, анын бышырткан тамагын жешке кетти.

Аял чыдап отура албай, бала наабайчынын отунда кандайча болуп күйүп жатканын көрүш үчүн чуркап барды. Наабайчы менин досумдун жиберген малайы ушул аял экен деп ойлоп, аны көтөрүп туруп, дандырдын ичине ыргытып жиберди. Ошону менен ал өрттөнүп кетти.

Бала эртең мененки тамакка аябай тоюп, анан наабайчыга барып, андан нан алып кайтты. Муну көргөндө кожоюн терең ойго батып, бул кандай окуя болгонун таптакыр биле албай, наабайчыга барып, бүгүн эртең менен нанга ким келгенин сурады.

– Бүгүн эртең менен бир сулуу аял келди, сенин жиберген малайың ошол экен деп, сага берген убадам боюнча, мен аны отко жагып жибердим, – деди наабайчы.

Кожоюн терең кайгыга батып, айыптуу ким экенин ошондо гана билип, балага минтип сүйлөдү:

– Сенде эч кандай күнөө жок турбайбы. Мен анын ушактап сүйлөгөн сөзүнө ишенип, сени өлтүрүп коё жаздадым. Бирок сенин ордуңа менин зайыбым өзү барып, наабайчынын дандырына өрттөнүп өлүптүр.

– Мен сенин даамыңды татып, тузуңду таткам, ошондуктан сага эч качан жамандык кылмак эмесмин, – деди бала.

Кожоюн муну өтө жакшылап узатты. Бала кадимкидей бай болуп, айтылган акылдын пайдасын көрүп, өзүнүн атасына чоң кубаныч менен кайтып, атасы да жакшылап тосуп алды.

АПЕНДИ МЕНЕН ХАН

Бир күнү хан кийикке чыкканда, Апендини кошо жолдош кылмак болуп:

– Оо, Апендим, бүгүн биз менен бирге кийикке жүр, – деди эле, Апенди илгирбей макул болду. Бирок аны эң эле кашаң жана арык атка мингизип коюшту. Узак убакка кийик уулап, кечке жуук үйдү карай кайткан кезде, жаан шатыратып төгүп жиберди. Беркилердин баарынын аты тың жана жакшы аттар болгондуктан, чапкан бойдон шаарга кирип кетишти. Апенди өз атын камчысы менен канчалык чаап, буту менен канчалык теминсе да, эшейип баспай койду. Эч болбосо шаарга кургак барайын деди да, үстүндөгү кийимдерди бүт чечип, астына салынып алды. Акыры шаарга жеткенде, аларды кайра кийип, хандыкына келди. Хан Апендинин кийими бүт кургак экенин көрүп аябай таң калып:

– Оо, Апенди, биз аттын оозун коё берип отуруп, үйгө жеткенче жаанга аябай суу болдук, а сенин кийимиң купкургак, бул кандай? – деди.

– Ханым, мен минген ат анык шумдук экен. Силерден азыраак кала түшүп, анан шаарды карай сызган бойдон жөнөгөндө, мен муну шамалдан мурда баратабы, – деп ойлодум. Шаарга тез эле жетип, жаан басылгандан кийин мында келдим, – деп Апенди сүйлөдү.

Хан аң-таң болуп, Апенди минген атты жакшылап бактырып койду.

Бир күнү хан кийикке дагы чыгып, Апендиге бөлөк атты мингизип, дал ошол кашаң атты өзү минди. Булар кайра кайткан кезде асманды булут каптап, жаан нөшөрлөтүп куюп жиберди.

Апенди минген атына камчы басып, шаарга кирип кетти. Ал эми хан канчалык аракет кылса да, минген аты ордуна жылбай, жолдошторунан капкайда артта калды. «Бул ат качан учат?» – деп отуруп, ханды шөмтүрөтө суу кылды. Хан шаарга араң жетип, үйүнө келсе, Апенди купкургак гана жырғап отурат.

Хандын кыжыры кайнап:

– Сен мени неге алдадың? Мындан кийин бул адатыңды коюп жүргүн. Мен сага ишенем деп, кийимим бүт суу болуп, өзүм да үшүп бүттүм, – деди.

Анда Апенди айтты:

– Сен эмнеге ачууланасың? Үстүңдөгү кийиминди чечип астыңа салып, жаан басылгандан кийин кайра кийгенди билген жоксуңбу? – деп хандан өч алган экен.

АЧ КАРЫШКЫР

Илгери чоң суунун боюн жеке ээлеп, ошол жерде оюна келгенин кылган, жолукканды тыткылап моокусу канган бир карышкыр болуптур. Ал өзөндү ээлегенине элүү жыл толуптур. Бирок, ошондо да тойбой, акыры ач карышкыр деген атка конуптур.

Күндөрдүн биринде жортуп келатып, бул карышкыр канаты сынган карчыгага кезикти. Кубанычы койнуна батпай:

– Ой, мен сени жеймин! – деди.

– Эмне үчүн, како?

– Курсагым ачка, таппадым сенден башка, – деди карышкыр тилин салаңдатып, шилекейин агызып.

– Андай кылба, како, мени жегениң менен карыныңа как, жумуруңа жук болбойм. Көрчү мени: аркыйган сөөгүм гана турат. Мындан ары барсаң – тээтиги дөбөдө узундугу бир кулач чучук жатат. Ошону жесең сонун тойбойсуңбу? – деди карчыга.

– Андай болсо макул, – деди да карышкыр чуркаган бойдон дөбөгө чыгып барды. Айткандай эле бир кулач чучук жаткан экен. Аны көрө сала:

– Ой, узун чучук. Койгон экен мага буйруп: мен сени жеймин, – деди.

– Эмне үчүн жейсиң?

– Курсагым ачка, буюрбаптыр сенден башка, – деп карышкыр тилин салаңдатып, шилекейин агызды.

– Жо-ок, како, мени жегениң менен тишиңе да тыгын болбойм. Андан көрө тээтиги кырды ашсаң – ак улак жүрөт. Ошону жесең капшытың чыкпайбы!

Муну укканда ач карышкыр ичинен кымындай түшүп, желип-жортуп кырды ашып, улакка кандай жеткенин өзү билбей да калды:

– Ой, улак. Мен сени жеймин.

– Эмне үчүн?

– Курсагым ачка, ошон үчүн.

– Жо-ок, како. Мени жебе!... Көрчү: кандай арыкмын, этим көк жашык, каным бир кашык. Мени жеген менен тойбойсуң. Мына бул тоонун ары жагында чоң кара эчки бар. Ал семиз. Ошону жесең жыргабайсыңбы, – деди улак чепилдеп.

Ач карышкыр макул болуп, куйругун көтөрүп уруп салган бойдон тоону ашып, чоң кара эчкиге барды:

– Ой, эчки, мен сени жеймин.

– Эмне үчүн?

– Курсагым ачка, ошон үчүн.

– Мен бир жегенден чыкпайм, анан эртең дагы тамак издемек белең!... Андан көрө мына бул өзөнгө барсаң – чоң боз бээ баткакка тыгылып жатат. Аны үч- төрт күн оокат кылбайсыңбы!

– Сеники ырас, – деди да, ач карышкыр желе-жорто өзөнгө келди. Боз бээни көргөндө көзү кызарып, шилекейи агып. «эми жеймин» деп сүйүндү.

– Ой боз бээ, мен сени жеймин.

– Эмне үчүн?

– Курсагым ачка, ошон үчүн!

– Эмесе жакшы болуптур... Оболу мени баткактан чыгарып, анан жегин...

Карышкыр макул болду да, боз бээни араңдан-зорго баткактан сүйрөп чыгарды.

– Эми жейинби? – деди ач карышкыр тиштерин кычыратып.

– Эми жейсиң, бирок эң оболу менин туягыма өзүңдүн ким экениңди жазып коюп, анан жегин – деп боз бээ туягын тосту.

Туягына кат жазып жаткан кезде, боз бээ ач карышкырды кош аяктап жыга тепти да, өзү оюн салган бойдон жөнөп кетти. Ач карышкыр ордуна туруп, сендиректей басып, арманын айтып баратты.

Карчыганы жебеген
Кайран башым,
Кулач чучук жебеген
Курган башым,
Ак улакты жебеген
Аңкоо башым,
Кара эчкини жебеген
Каткан башым.
Балчыктан байтал суурган
Балбан башым.
Таманына кат жазган
Молдо башым,
Мына ушинтип калдыбы
Ойрон Кашың?...

Ошондон кийин карышкырдын башынын жарасы бат эле кабылдап, көп узабай өлүп калган экен.

АКСАНАТАЙ МЕНЕН КАРАСАНАТАЙ

Аксанатай менен Карасанатай жолдош болуп жолоочу жүрүштү. Көп күн өткөндөн кийин азыктары түгөнүп, курсактары ачты. Карасанатай Аксанатайга: – Азыгыбыз түгөндү. Ачка өлбөйлү. Сен атыңды сойгун, ал түгөнгөндө мен соём, – деди.

Аксанатай макул болуп, атын сойду. Арадан бир топ күн өтүп, оокаттары дагы түгөндү.

Ээ, Аксанатай досум, эми дагы бир эрдик кыл... курсагым ачып өлүп баратам, көзүңдү оюп берип мени тойгуз. Анан мен атымды союп, көзүмдү оюп берейин, – деди берки.

Аксанатай буга да макул болду. Карасанатай Аксанатайдын эки көзүн оюп алды да, өзүн чоң жарга кулатып жиберип, андан ары жүрүп кетти.

Аксанатай темселеп жүрүп, жардын бурчундагы көбөөлгө кирип жатты. Түн кирди. Бир убакта жолборс, илбирс, карышкыр – үчөө жардын башында сүйлөшүп жатканын укту. Карышкыр тамшанып:

– Ушул жакта чоң короо кой жайылып жүрөт. Койчусуна ээ бербес элем, бирок ал ээрчиткен көк иттин азабы өттү. Түк алдырбайт. Ошол көк дөбөтгүн өтү кандай ооруга болсо да дары, өлгөн адамды тиргизет, – деди.

– Мына ушул жардын аягындагы дөбөдө ат башындай алтын бар, – деди жолборс. – Аны көрсөм көңүлүм көтөрүлүп, күчүмө-күч кошулуп калчу эле. Бир топ күндөн бери көрө элекмин.

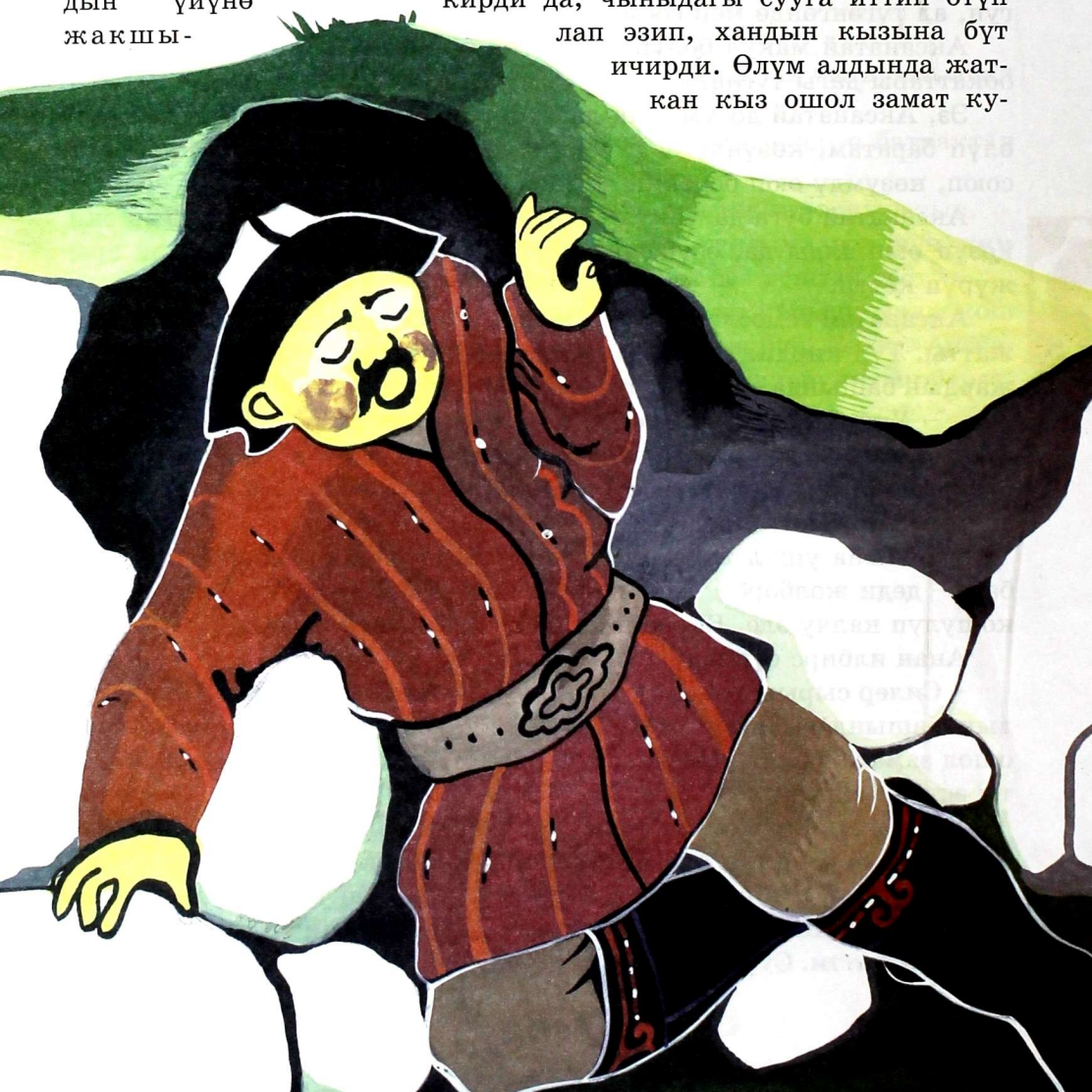
Анан илбирс сүйлөдү:

– Силер сырыңарды айттыңар, эми мен айтайын: мына бул жардын башындагы агып жаткан булакка сокур бетин жууса, көзү ошол замат ачылат. Кокус көзүңөрдөн майып болсоңор ушул булакты эстеп койгула...

Үчөө дагы бир аз сүйлөшүп туруп, анан көп эле сырдаша бербейли, кокус бирөө угуп албасын дешип, жөнөп кетишти.

Аксанатай алардын сөзүн бүт укту. Ордуна туруп булакты карай жылды. Шырылдап аккан булактын дабышын тыңшап отуруп, булакка жетти. Суу менен бетин жууду эле ошол замат көз бүттү. Ал

сүйүнгөн бойдон чуркап барып,
жардын аягындагы дөбөдө жаткан
алтынды таап алды. Аны көтөргөн бойдон
койчуга барды да, алтын берип, көк дөбөттү сурап
алды. Четке чыккандан кийин итти союп, өтүн кургатып,
чөнтөгүнө салды да, андан ары жөнөп, акыры бир шаарга келсе –
хандын кызы катуу ооруп, аны ким дарылап айыктырса, кызымды
ошого берем деп, хан жар чакыртып жатканын укту. Аксанатай хан-
дын үйүнө кирди да, чыныдагы сууга итин өтүн
жакшы- лап эзип, хандын кызына бүт
ичирди. Өлүм алдында жат-
кан кыз ошол замат ку-

ландан соо болуп тура келди. Хан Аксанатайга тыйын берип, энчи бөлүп, айылына жөнөттү.

Бир күнү Карасантай Аксанатайды көрүп, жай сурап:

– Сен мынчалык дүнүйөгө кантип жеттиң? – деди.

Аксанатай өткөн ишин ойлонууп, өч алмакчы болуп, Карасанатайга шек алдырбай жылмайып күлүп:

– Ээ досум, сага ыракмат, эгер сен болбосоң мындай дөөлөткө жетпейт элем. Бул оңой иш эмес экен. Сен да так мага окшоп, жардын алдындагы мен жаткан үңкүргө жатсаң эле болгону, – деди.

Карасанатай сүйүнүп, Аксанатай айткан үңкүргө келип жатты.

Түн киргенден кийин жолборс, илбирс, карышкыр жардын башына чогулушту.

Карышкыр кубанып:

– Баягы көк дөбөт жоголуптур, – деди.

Жолборс кейип:

– Менин ат башындай алтыным жок, ким алганы белгисиз, – деди.

– Мында бир сыр бар. Мунун баары кишинин гана колунан келет. Биздин сөзүбүздү астыртадан угуп алса керек. Бүгүн да бирөө тыңшап турбасын... жүрүгүлөчү, карап көрөлү, – деп илбирс айтты.

Үчөө издей баштады. Илбирс карап жүрүп, Карасанатайды таап алды: ары-бери тыткылап жеп да жибершти.

Арам ойлуу Карасанатай жырткычтарга ошентип жем болуптур. Адал ойлуу Аксанатай элге кадырлуу бойдон, ушул күндө да жашап жүрөт дейт.

АПЕНДИ ЖАНА БАЙ СООДАГЕР

Апенди көчөдө келатып, шаардын атактуу чоң байы үйүнүн терезесинен башын чыгарып, сырт жакты карап отурганын көрдү да, аны байкамаксан боло:

Ак! Жүз дилде бер так,

Бирди кем берсең – албайм! – деп өтүп кетти.

Андан кийин Апенди кайра кайтып, бай дагы эле баягы калыпта отурганын көрүп:

Ак! Жүз дилде бер так,

Бирди кем берсең – албайм! – деп дагы өттү.

«Бул өз сөзүндө канчалык бекем турганын жакшылап бир сынайын» – деп ойлоду да, бай токсон тогуз дилдени баштыкка салып, оозун бекем байлап, терезенин түбүндөгү ичке жолдун дал таманына таштап койду.

Ак! Жүз дилде бер так,

Бирди кем берсең, – албайм! – деп үчүнчү ирет өтүп бараткан Апенди баштыкты колуна алып, ошол жерде отуруп бардыгын санап:

– Ичиндеги дилдеси токсон тогуз экен, жибек баштык – бир дилде, Кудай мага туптуура жүздү бериптир, – деди да, эми түз эле үйүн карай басты.

Бай шашкан бойдон жүгүрүп чыгып:

– Апенди! Токто! Мунуң, болбойт: сен Кудайдан жүз дилде сурагансың, а мен сени жөн гана сынамак үчүн токсон тогузду таштап, өзүм терезеден карап отурдум. Бер акчамды, – деп Апендинин жолун тосуп тура калды.

– Бербейм! Акчаны мен Кудайдан алдым. Сенден акча сурамак тургай, өзүңдү көргөн да жокмун. Тоспо жолду! Азыр базардан бир козу алып союп, өлгөндөргө куран окутам, – деп Апенди жулунган бойдон кете берди.

Бай акидей асылып, мунун артынан калбай жүрүп отуруп, акыры Апендинин үйүнө жетишти.

– Ушинтип эле бербейсиңби? – деп сурады бай, тажап бүткөндөн кийин.

– Ушинтип эле бербейм.

– Эмесе казыга баралы.
– Казыга да барбайм.
– Неге барбайсың?
– Чапаным жаман. Муну менен казынын көзүнө кантип көрүнөм? – деп Апенди үстүндөгү жаман чапандын айрыгын ого бетер чоңойтуп айрып койду.

– Эмесе меникин кий. Мен жолдо үйүмө кирип, бөлөк чапанды кием, – деп бай шайы чапанын чечип, Апендинин үстүнө жаба салды.

Апенди аны кийип, этек-жеңин карап, сылап-сыйпап, анан жайланып отуруп алды.

– Бул эмне кылганың? Жүрбөйсүңбү казыга! – деди босогого барып калган бай кайра кайрылып.

– Кантип жөө жүрөм?

– «Кантип» дегени кандай?... Басып жүрөсүң да.

– Жо-ок... Басып жүрө албайм. Бутум ооруйт. Ал эми казынын үйү абдан алыс эмеспи.

– Менин сарайымда бир эмес, беш эшек байланып турат. Экөөбүз андан эки эшекти тандап минип, казыга бат эле жетебиз.

– Мына ушинтип айтпайсыңбы... Эмесе болуптур.

Апенди бай менен кошо мунун үйүнө келип, экөө эки эшекти тандап минип, бай айткандай, казыга бат эле барышты.

Казынын алдына чөк түшүп отургандан кийин, биринчи сөздү бай төкпөй-чачпай бүт бойдон айтып өттү.

– Кана эми, сен эмне айтасың, Апенди? – деди казы.

– Бул кишинин сөзүнө ишенбеңиз... Айтканым ушул, таксыр.

– Неге?

– Өмүрү калп сүйлөйт. Чын айткан бир сөзү жок.

– Кантип?

– Сиз калыс болуп карап отуруңуз: эми бул мен кийип турган жалгыз чапанымды да «меники» дейт.

– Меники эмей кимдики? «Чапаным жаман» дегениң үчүн кийгизбедимби! – деп бай ачууланып тура калды.

– Көрдүңүзбү, мунусу аз келгенсип, эми бул менин минип келген эшегимди кошо талашат, бирок өзүңүз билип калыс өкүм кылыңыз, таксыр.

Апенди казынын алдына баш ийип, колун куушурган бойдон отура берди.

Байдын чый-пыйы чыгып:

– Аны талашып эмне кылам? Эшек ансыз да меники. Жөө жүрө албаганың үчүн мен мингизбедимби! – деп калч-калч эткен колу Апендинин үстүндөгү чапанга жармашты.

– Тарт колуңду! – деди казы, байга акырая карап. – Сен эмне, казыны макоо деп ойлоп, калыстык жолдон тайгызмаксыңбы? Өзүн көчөгө токсон тогуз дилде таштап, аны кайра доолап, акчаңды бербей жаткан кишинин үстүнө чапан кийгизип, астына эшек мингизип анан казыга арызданып келет имишсиң... Калп мунуң! Калп тургай, казыны шылдың кылганы үчүн бул киши камакка алынсын, минип келген эшеги мындан ыза көргөн казынын пайдасына калсын. А сен, Апенди, эшегиңе мин да, үйүңө кайт! – деди казы.

Ошону менен Апенди акчалуу болуп, үстүнө чапан кийип, астына эшек минип, үйүңө кайтты да, бай экинчи эшегинен кошо ажырап, өзү камакта калды.

АКЫЛДУУ ДЫЙКАН

Бир хан эсирип отуруп, өзүнүн жигиттерине:

– Мага акмак таап бергиле!– деп буйрук кылды. Эки жигит жолго чыгып, акмакты издеп кетишти.

– Эми кимди алып барабыз? Жөн эле кишини кармап барсаң, хан жазага тартат, – деди биринчиси.

Экинчиси:

– Сен акмаксыңбы? Кимди деген да сөз болобу?.. Жолуккан эле кишинин эркине койбой жетелеп барабыз. Хан чакырып жатат десек, барбаска айласы канча! – деди.

Экөө ушинтип келе жатып, карагай сүйрөткөн бир кишиге жолукту.

– Карагайыңды таштагың, азыр ханга жүргүн, сени чакырып жатат, – дешти жигиттер.

– Токтогула, карагайды үйүмө жеткирип коёюн да, анан барайын. Эмне үчүн чакырды?

Жигиттердин бири:

– «Эмне үчүн чакырды» дейт тура. Сенин жумушуң эмне? Жүр дегенде жүрбөйсүңбү! Хан акмакты таап кел деген, жүргүн! – деп шаштырды.

– Жок, жигиттер, карагайды атайы тоодон мээнет менен алып келе жатып, орто жолго таштай албайм – деп, ал киши бастырып кетип калды.

Эки жигит жүрүп отуруп, өрмөк соқкон бир аялга жолугушту.

– Ботом, аял кишини эмнеге чакырат? – деди аял.

– Аял кишини кепке-сөзгө чакырмак беле, акмак адамды таап кел деген. Эркектер менен айтышпай, жүр тезирек, – дешти эки жигит.

– О, кокуй күн, бул ала жазда бекер жүргөн кишиден бөлөк акмак табылбас... Мен деле оокатым үчүн өзүмө керек ишими бүтүрүп алайын деп жанталашып жатам. Акмакты тапчу жериңерден издегиле! Мен барбаймын! – деп, аял катуу айтты.

Эки жигит дагы жөнөп, өздөрүнчө:

– Эгер сырыбызды ачык айтсак болбойт экен. Андан көрө кезиккен эле кишини зордоп алып кетели, – деген акылга келишти.

Алар жер айдап жаткан бир дыйканга жолугуп:

– Ой, дыйкан, жүргүн ханга! – дешти.

– Эмне үчүн? – деди дыйкан.

– Көп сүйлөбөй, жүргүн дегенде жүргүн! Хан акмакты таап кел деп айткан, сен акмак экенсиң!..

Жигиттерге дыйкандын ачуусу келип:

– Силер үчүн акмакты даярдаган киши жок. Көзүмө көрүнбөй жоголгула! – деди.

– Эмесе акмакты таап бер – деп, эки жигит дыйканды бекем кармап туруп алышты.

– Мени коё бергиле, күн ысып баратат, жер кургай электе айдоомду бүтүрүп алайын, – деди дыйкан.

– Жок, же өзүң жүргүн, же бизге акмак ким экенин айтып бергин. Баарыңар эле акмак эмеспиз дейсиңер, кимиңер акмак экениңерди биз кайдан билебиз! – деп, жигиттер аны шаштыра баштады.

Дыйкан ойлонуп туруп:

– «Акмакты таап кел» деген хандын өзү акмак, же акмакты издеп жүргөн экөөң, акмак. Мындан артык акмакты дүйнө жүзүнөн таппайсыңар, – деди.

Жигиттердин ачуусу келип:

– Сен ханга тил тийгиздиң, барып айтабыз!

– Бир айтмактан миң айткын, деги ушуну ханга угузуп айтсаңар экен! – деди дыйкан.

Эки жигит ханга келип айтышты.

– Ошол дыйкандын колу-бутун байлап алып келгиле! – деп, хан буйрук кылды.

Дыйкан хандын астына келип отурду. Хан дыйканды кекетип:

– Сен мени акмак дейсиң, эгер акылдын баары сенде болсо, Кудай кайсы жерде турат, ушуну айтчы? – деди.

– Ханым, ушул кебетем менен ханга акыл айткандай болуп, Кудайдын кайсы жерде турганын айтсам, мени кусур урбайбы. Ошондуктан, сиз менин кийимимди кийип, кечирим сурагандай баш ийип туруңуз; мен сиздин кийимиңизди кийип, тагыңызга отуруп, хан болуп айтайын, антпесем ушул сыягым менен кантип айтам?

Хан макул болуп, үстүндөгү кийимди берди; өзү дыйкандын киймин кийип, айыптуу кишиче башын ийип, туруп калды.

Дыйкан хандын киймин кийип, тагына олтуруп, жигиттерди чакырды:

– Ушул убакка чейин акмакты бекер таппай жүрүпсүңөр. Мындан артык акмак барбы!.. Сыртка алып барып, акмактын башын кескиле! – деди.

Көпкөн жигиттер бөлөк сөздү уксунбу: ханды желкелеп барып, башын кесип ыргытышты. Мындан кийин дыйкан элге кайрымдуу жана адилет хан болуп калган экен.

БААРЫНАН КИШИ КҮЧТҮҮ

Кыштын күнү короз кыргоол жээктеги бадалдан коркоюп чыгып, суу ичиш үчүн асты жактагы чоң сууга кирди. Каптаган көк музда кыдырып жүрүп, күбүрдү араң издеп таап, муздак суудан иче баштады. Ошондо узун куйругу музга чып жабышып, биротоло чыкпай калган экен.

– Ой-эй, көк муз! Дүйнөдө сенден күчтүү эч нерсе жок бейм... Заматтын ортосунда куйругумду таштай бекем кармапсың, – деди кыргоол.

– Жок, кыргоол, – деди көк муз, – менден жазгы жамгыр күчтүү.

Ал келип жааганда, мен бат эле эрип кетем.

Кийин жамгыр айтты:

– Мен кайдан күчтүү болоюн, менден жер күчтүү: канчалык шатырата жаасам да, бүт бойдон соруп алат, – деди.

Анда жер сүйлөдү:

– Менден токой күчтүү. Ал менин үстүмдү каптап, жалбырактуу бутактары туш-тушка жайылып, мендеги күчтү бүт тартып кетет.

– Жок, менде күч жок, – деди токой.

– Баарынан өрт күчтүү. Ал каптаса, менин соройгон гана сөңгөгүм калат.

Муну угуп өрт сүйлөдү:

– Менден шамал күчтүү. Андан аябай корком. Шамал катуу соккондо, чаңым асманга чыгып, кайда качарымды билбей калам.

– Ырас эле менде күч көп, – деди шамал. – Жыгачты түбү менен жулам, үйдү кулатам, отту чачам... Бирок, ошондой болсом да, жерге жаңы чыккан көк чөпкө эч алым жетпеди. Канчалык каарданып соксом да, ал былк этип койбойт. Ошондуктан көк чөп күчтүү.

Анда көк чөп айтты:

– Менде эч кандай күч жок. Калың кой каптаганда, мени чымчылап жеп, туягы менен тепсеп, таза айламды кетирет. Баарыдан да кой күчтүү!

Анда кой байкуш минтип маарады:

– Менде күч кайдан болсун! Көк карышкыр жолукса, куйругумду бир апчып сугунуп, кекиртегимди чарт жулуп, анан баса калып жей баштабайбы. Дүйнөдө карышкырдан өтөр эч балбан жок.

– Силер эч нерсени билбейт экенсиңер! – деп улуду көк карышкыр.

– Баарынан киши күчтүү! Ал кыргоолду да кармайт, музду да бузат, жаанды болсо эч тоготпойт, жерди тыткылап айдайт, токойду түбүнөн кыркат, өрттү өчүрөт, шамалды өз пайдасына жумшайт, чөптү чаап алат, койду союп жейт, мендей карышкыр эмес, илбирс менен жолборстун баарын жок кыла алат.

Мына ошентип, дүйнөдө бардыгынан киши күчтүү болуп чыккан экен.

ДОСТУК

Өткөн заманда бир кедейдин катыны токойдон чырпык терип жүргөн жеринде толготуп, жаш теректин түбүнө келип эркек төрөйт. Анан баланы этегине ороп, чырпыгын аркасына көтөрүп үйүнө келет. Жалгыз эчкисин союп той берип, атын Чынарбай коюшат.

Чынарбай буту баскандан тартып эле, ар күнү баягы жаш теректин түбүнө келип ойноп жүрчү экен. Бала чоңойгон сайын терек да күнүгө бир кулачтан узарып баратканын көрүп жүрдү. Ал ошентип, жөнөкөй терек эмес, абдан чоң чынар терек боло калганына айланадагы элдин баары таңданышты. Тегерегине киши коюп, күнүнү кайтарышып, бирок теректин сырын эч ким биле алган жок.

Бир күнү Чынарбай жолдошу менен чүкө талаша кетти. Экөө кармаша баштап, Чынарбай чалкасынан жыгылды. Көзүн ачып, чынар теректин учуна караса: кырк канаттуу ак боз ат минген, ай десе – ай, күн десе – күндөй кыз чынарга келип конгонун көрдү. Чынар ылдый ийилип, анан кайра көтөрүлгөндө дагы узара түштү. Кыз бир аздан кийин көздөн кайым болуп учуп кетти. Чынарбай теректин сырын эми түшүндү. Арадан үч-төрт күн өтпөй, Чынарбай Ашык досун жанына алып, астына ат минип, үстүнө тон кийип, кызды издеп жолго чыкты. Экөө күндөп-түндөп жол жүрүп отурду. Ээн талаа, эрме чөл, как эткен карга, кук эткен кузгун жок жерди басып өтүштү. Аттары ыргайдай, өздөрү торгойдой болушту. Акыры бою бир карыш, сакалы беш карыш карыя жолукту. Балдар ызаат менен салам беришти да:

– Карыя, ушул жол кайсы жакка алып барат? – деп сурашты.

Чал алик алгандан кийин:

– Балдарым, атыңар ыргайдай, өзүңөр торгойдой болупсуңар, ыраактан келе жаткан окшойсуңар. Издегениңер эмне? – деди.

Чынарбай атынан түшүп, эки колун бооруна алып, башын ийип, өз сырын бүт айтып өттү. Карыя баланын сөзүн абдан кунт коюп угуп, кайтарган жообу мындай болду:

– Балам, жаш экенсиң, тилегиң ордуна чыксын, бактың ачылсын! – деп алакан жайып бата берип, сөзүн анан дагы улантты. – Перинин катыны асманда жер кыдырып учуп, саякат кылып жүргөндө толгоо кирип, үйүнө жетүүгө чамасы келбей, чынар теректин башында кыз төрөп, а сенин энең так ошол чынардын түбүндө эр-

кек төрөйт. Кызын колуна алып, жерге түшүп, чынардын түбүндө жаткан сага үңүлө карап, маңдайыңа белги салып, минтип айткан: «Мына бул адамзаттын баласы болсо да, кызым экөө бир убакта жана бир жерде төрөлдү. Ошондуктан, бул экөөнүн өмүрү да, бактысы да бир болсун!» – деп кызын алып учуп кеткен. Сенин энең чырпыгын жонуна көтөрүп, уулун этегине ороп, үйүнө жөнөгөн. Кызы дайым ошол чынардын башына келип ойночу. Ал келгенде чынар күн сайын бир кулачтан узарып турчу.

– Карыя, эми мен аны кайдан табам? – деп сурады Чынарбай.

– Балам, жолуңдун көбүн басып өтүп, азы калды. Чыдаган жигит жеңиштүү болот. Мындан ары жолуңардан ач бөрү, кара чаар жылан чыгат, көзгө сайса көрүнбөс түнт токой жолугат. Токойдогу жырткыч айбандар бакырып-өкүрүп, улуп-уңшуганда кулагыңар тунуп, эстен танасыңар. Ошондо артыңарга эч карабай, атыңарды муздап, ач бөрүлөрдүн алдына сала бергиле. Жырткычтар этке карап, силерге тийбейт, аттан ажырадык деп кейибегиле. Таң агарып, Күндүн нуру төгүлгөндө жер жарылып, бөлөк бир жол көрүнөт. Ошол жол менен жүрүп отурсаңар кыздын өргөөсүнүн так өзүнөн чыгасыңар; анын узун чачын белиңерге бек байласаңар, куткарбайсыңар, – деди да, чалдын өзү заматтын ортосунда жок боло калды. Чынарбай Ашык досу экөө чалдын айтканындай кылып узак жол жүргөндөн кийин, кыз уктап жаткан өргөөнүн так өзүнөн барып чыгышты.

Эки дос кыздын чачын белдерине беш айланга орошту. Анан кызды ойготушту. Кыз чочуп ойгонуп, берки экөөнү көргөндө асманга үч көтөрүлүп, үч жолу жерге кайра түштү. Ошентсе да экөөнү көтөрүп уча алган жок. Акыры кыздын айласы кетип:

– Силер эмне кылып жүргөн жансыңар? Максатыңар кайсы? Издегениңер эмне? – деп ачуулана баштады.

– Мен баягы чынар теректин түбүндө төрөлгөн баламын. Атым Чынарбай, – деди бул.

Кыз уккан кабарын төкпөй-чачпай энесине айтты. Энеси Чынарбайды маңдайынан таанып, кызын берип, узатып жиберди.

Чынарбай колуктусу жана Ашык досу менен бир тоодо тиричилик кылып турушту. Эки дос күн сайын кийик уулап, тоонун башына кетишет. Колуктусу үйдө дайым жалгыз калчу. Бир күнү эригип отуруп, анан дарыянын боюна барып, чачын жууду. Бир тал чачы сууга түшүп агып кетти. Ал суунун аягында бир хан тегирмен салдырган экен. Кызын жалгыз тал чачы тегирмендин барасына барып оролгондо, ал токтоп калды. Хан тегирменин карап, барага оролгон чачты көрдү. Ачуусу келип, элин чогултуп:

– Тегирменди токтоткон перизаттын чачы экен, муну ким таап келет? – деди.

Элдин ичинен өнү жездей, бели бекчейген, көзү чекчейген бир мастен чыгып:

- Мен табамын, эмне бересиз, ханым? – деп сурады.
- Каалаганыңды ал, – деди хан.
- Каалаганым он бештеги бала, – деп кемпир айтты.

Хан буга макул болду. Мастен кемпир ылдый сүзө турган суу кайык, өйдө сүзө турган жел кайык жасатып алып, ылдый карай сүзүп эч нерсе таппады. Анан жел кайыкты минип, суунун агынын карай каршы сүзүп, дарыянын башына барып токтоду. Кайыгын сууга байлап коюп, кызды өзү жөө издеди. Кечке маал кыздын үйүн таап, ыйламышырап кирип келди:

– Айланайын кызым, багар-көрөр эч кимим жок. Үстүмдө үйүм, астымда казаным жок анык бечарамын. Эгер боор оорусаң, силердикине кызмат кылып, күн көрсөм дейм. Ырайым кылгыла! Мени эч жакка тентитпегиле! – деп ыйлай баштады.

Перинин кызы ары ойлонуп, бери ойлонуп, акыры кемпирди аяп, үйүнө алууга макул болду. Кийин Чынарбай да макул болуп: ар дайым жалгыз каласың, сага бул бир чети эрмек, бир чети эне эмеспи деп оюна эч нерсе алган жок.

Мына ошентип, арадан бир топ күн өткөндөн кийин куу кемпир кызды сууга ээрчитип келип, чачын тарап отуруп:

– Э, кызым, менин көзүм жакшы көрбөй жатат, а сеники курч эмеспи, карачы, тиги эмне? – деп сууда байланып турган кайыкты көрсөттү. Кыз анын эмне экенин билбей аң-таң болуп, анан кемпирди ээрчитип, кайыктын

так жанына келди. Кемпир кайыкка түшүп, өйдө-төмөн сүзө баштады.

– Бул эң сонун тамаша экен. Сен да түшкүн. Суу ылдый бир аз барып, ойноп-күлүп көңүл ачалы, – деди кемпир.

Оюна эч жамандык албаган кыз өзү да кызыгып, кемпир айтар замат кайыкка секирип түштү. Анан ал эки жакты карап, жер көрүп баратып, үйүнөн алыс кеткенин байкабай калды.

Мастен кемпир кызды ханга алып келип, андан сүйүнчүсүн алды. Хан перинин кызына нике кыймакчы болуп, малды аябай союп, той берип бүлүнүп жатты.

Бул учурда Чынарбай менен Ашык дос үйүнө келип, кызды кемпир азгырып алып кеткенин билип, суу бойлоп издеп жөнөштү. Алар суу ылдый келип, хандын шаарына кирип, тойдун үстүнөн чыгышты. Тойго жыйналган элдин көптүгү кадим эле кумурскадай, басып жүрүшкө жол табылбайт. Чынарбай колуктусун али көрө алган жок. Өзүн билдириш үчүн мылтыгы менен асманды карай оқ атты. Үйдө олтурган колуктусу Чынарбайдын келгенин мылтык-

тын үнүнөн билип, эшикке чыгып карап келейин, – деп кемпирден сурады. Кемпир чыгарбай койду. Ошондо кыздын кыжыры кайнап, кемпирди төшкө тээп жыгып, өзү сыртка учуп чыгып, анан Чынарбай менен Ашык досуна чачынын учун карматып, көтөрүлүп учкан бойдон алыс кетти. Эл бул окуяга аябай таң калды. Хан оозун ачып, пулун бекерге чачып кала берди. Берки үчөө учуп отуруп, өздөрүнүн үйүнө келди.

– Бөтөн жерде жүргөнүбүз жакшы эмес экен, душманыбыз көп, тууганыбыз жок турбайбы, – деди Чынарбай колуктусуна.

– Андай болсо туугандарыңа баралы, – деп колуктусу айтты. Ошентип үчөө жолго чыкты.

Булардын кабары кишиден кишиге, айылдан айылга угулду. «Чынарбай менен Ашык досу перинин кызын алып келатат» – деген сөз өздөрүнөн мурда учуп жетти. Бул кабар Чынарбай баш ийген ханга да угулду.

– Мен ала турган перинин кызына үйлөнгөндү ага ким коюптур? – деп хан өз ичинен катуу кекенип, Чынарбайды амал менен өлтүрүп, перинин кызына үйлөнүштүн аракетин кылды. Ошондо Ашык дос түш көрүп, Чынарбайга минтип айтты:

– Бүгүн мен бир укмуш түш көрдүм. Аны сага кийин сүйлөп берем. Азырынча сенден сураарым: менден эч сөз укпай туруп, үч нерсеге макул болгун, – деди.

Чынарбай макул болду. Айылга жакындаганда, Чынарбайды хандын жигиттери үч ат менен алдынан тосуп чыкты; алардын ээринин уу сыйпап койгон эле. Ашык дос Чынарбайга ууну көрсөтүп, аттарды мууздап, ээрин өрттөп жиберди. Андан кийин хандын жигити Чынарбайга куш алып келди. Ашык дос куштун боосун өрттөп, өзүн учуруп жиберди. Дагы бир жигит уу шыбап койгон кийимдерди алып келди. Ашык дос Чынарбайга аны да кийгизбей, өрттөп салды. Акыры алар өз үйүнө келип түштү, бирок хан үйгө да уу сыйпатып койгон. Ашык дос хандын кылыктарын Чынарбайга айта алган жок. Анткени, хан Чынарбай менен тууган чалыш. Ошондуктан эч ишенбейт деп ойлоду. Үчөө тең, аябай чарчап келип, үйгө кирер замат уктап кетишти. Ашык ойгонуп, уукка сыйпалган уу пери кыздын бетине тамчылап жатканын көрүп, аны ойготпостон, ууну этине сиңдирбей улам соруп, кайра түкүрүп турду. Чынарбай да ойгонуп кетип, Ашыктын бул ишин көргөндө:

– Сенин достугуң ушул экен да! – деп ачууланып, көңүлү таптакыр кайтып калды. Ашык дос катуу таарынып, буга сырын ачпастан, өзүнүн үйүнө жөнөдү. Бирок «Чынарбай өлдү» деген кабар Ашык достун артынан кошо жетти. Ал кайра келип:

– Сен эптеп хандан сактанып тур! – деп пери кызга бекем эскертип, Чынарбайды үкөккө салып көтөрүп, алыскы ээн талаага баргандан кийин бир аз тыныгып, өзү ыйлап отурду.

Бул учурда Чынарбайдын колуктусу жерге жети темене сайып:

– Жети кат темир үй бол! – деди эле, ошол замат жети кат темир үй туруп калды. Ошентип, Чынарбайдын колуктусу антка бек Ашык достун келишин тынч гана күтө берди.

Ашык дос талаада ыйлап отурса, баягы бою бир карыш, сакалы беш карыш карыя келип:

– Э, балам, эмне ыйлап отурасың? Башыңа кандай кыйын иш түштү? – деп сурады.

– Айланайын атабай, кичинемен бирге өскөн жан аябас досум өлүп калды. Сизден бир айла болобу деп көтөрүп келдим, – деди Ашык дос көзүнүн жашын сүртүп.

– Чын тилек ордуна чыгар! – деп карыя үкөктү бир-эки аттап, таягы менен чапканда, Чынарбай үшкүрүп тура келди. Абышканын өзү ошол эле замат көздөн кайым болду. Чынарбай көзүн ушалап:

– Биз мында эмне кылып жүрөбүз? – деп сурады.

Болгон окуянын баарын Ашык дос эми айтып өттү. Чынарбай иштин жайын ошондо гана билди. Экөө айылга кайтышты. Бул кезде хан перинин кызына нике кыйдырмак болуп, бирок темир үйдү буза албай айласы кетип, акыры усталарды бүт жыйнап, үйдүн жети кат темирин өгөө менен өгөтүп, араа менен кестирип жаткан экен. Эки досту көргөндө хан чочуп кетти да:

– Катаныңдын курсагы ачты деп үйдү бузуп, тамак беришке камынып жаттым эле, – деди актанып.

Чынарбайдын ачуусу келип, хандын башын кесип алды. Эл чогулуп, Чынарбайды хан көтөрүштү. Чынарбай Ашык досун үйлөнтүп, мал-мүлктү тең бөлүштү. Бирок Ашык дос канчалык байыса да, бат эле кайра жарды болуп калат. Чынарбай бул ишке акылы жетпей, эл ичиндеги эстүү-баштуу карыяларга кеңеш салды.

Көптү көргөн көсөм карыя минтип айтты:

– Хан үйүңө уу сыйпап өлтүргөндө, Ашык досуң, сени жонуна көтөрүп: «Мага малдын да, мүлктүн да, баланын да кереги жок, жалаң Чынарбай досумун гана башы аман болсун!» – деп зар ыйлаган. Мына ошентип,

жаштын тилеги кабыл келип, Ашык досуң мал менен мүлктү эч качан күтпөс болгон.

Ошондон кийин элде: «Дос, досуңа жаныңды кош!» деген сөз калган экен.

ЖАЙЫЛ МЕРГЕН

Көзгө атар Жайыл мерген жолдошу Эмил экөө кийикке чыгыптыр. Кечке чейин жүрүп, жалгыз аркарды араң атат. Үңкүргө барып, аркардын этин таш кордо кылып бышыра башташат. Бир маалда жалгыз көздүү желмогуз кемпир Жайылды капыс-купус баса калып, үңкүрдүн ары жагына көтөрүп ыргытат. Эмил мерген качкан бойдон үйүнө кетет. Жайыл эс алып, эки жагын караса, жыйырмадай киши көгөөндө байланып туруптур. Жалгыз көздүү желмогуздун беш жүзгө жакын кою бар экен. Таң ата койлорун үңкүрдөн дайым санап чыгарып, анан үңкүрдүн оозун үйдөй кара таш менен бастырып коёт.

Туткундар желмогуз кемпирден эптеп кутулуу аргасын издешти. Кемпирди өлтүрүшкө ыгын келтире албай Жайыл жүрдү. Кийин жакшылап байкаса: кемпир уктаган кезде, маңдайындагы жалгыз көзү жаркырап күйүп, үңкүрдүн ичи жарык болуп, ойгоо кезинде үңкүр караңгы тартып турат экен.

Так ортодо чоң кемеге бар. Ага от жагып, бакандай темир көсөөнү кыпкызыл кылып ысытып койчу да, туткундардан күндө бирөөнү шишкебек кылып кактап жечү.

Бир күнү Жайыл айтты:

– Биздин мунубуз жарабайт. Чоктогу көсөө менен кемпирди так көзгө сайып өлтүрүп, өзүбүз качып чыкпасак, акыры баарыбыз өлөбүз.

– Бизди эптеп эле куткарсаң экен, – дешти туткундар.

– Эмесе мындай кылалы: баарыңар карап отургула, качан кемпир уктап, көзү балбылдап чыккан кезде, мени ойготкула, ага чейин мен тынч жатып эс алайын, – деди Жайыл.

Түн ортосу ченде кемпир уктады. Үңкүрдүн ичи күндүзгүдөй жапжарык болду. Туткундар Жайылды ойготту.

– Мен азыр көсөөнү желмогуздун жалгыз көзүнө малып алам, бирок ошондо да желмогуз өлбөйт. Силер азыр көгөөндөн бошонуп, ар кимиң койлордун төрт аягына кирип жатып алгыла. Антпесеңер кемпир майып кылып коёт, – деп Жайыл көгөөндөгү кишилерди бирине бирин бошоттурду.

Алар койдун арасына кирип кетишти. Жайыл мерген желмогуздун балбылдап күйгөн жалгыз көзүнө кыпкызыл көсөөнү бар-р эттире басып калды. Желмогуз бакырып-өкүрүп, ордунан тура көгөөнгө барды, Көгөөндү сыйпалап, эч кимди таппаган соң:

– Баары бир силер менден кутула албайсыңар. Бул үңкүрдөн кутулуп чыгууну ойлобогула! – деп үңкүрдүн оозуна келип отуруп алды.

Таң атып, Күн чыкканда чоң ташты четке жылдырып:

– Башта ак эркеч! – деди.

Эркеч баштап, койлор артынан чубап жөнөдү. Кой менен кошо туткундар да өтүп кетпесин деп, кемпир ар бир койдун токтотуп, шыйрагын кармап, жонун сыйпап, анан жиберди. Алар өтүп бүткөндөн кийин, үңкүрдүн оозун үйдөй кара таш менен бастырып койдун.

– Минтип отурса кой менен кошо чыга албайт экенбиз. Дагы желмогузга жем болот окшойбуз, – деп туткундар өз ара сүйлөшүп жатты.

– Силер кейибегиле. Мен жаңы амал таптым, – деди Жайыл. Кечкисин койлор келгенде, ак эркечти соелу да, кебин мен кийип алып, эртең менен кемпир «башта» деп кыйкырганда, баштап чыгып, тигинде калган мылтыгымды алып келип, желмогузду атып өлтүрүп, баарыңарды бошотоюн.

Туткундар Жайылдын айтканына аябай сүйүнүштү. Кечинде ак эркечтин оозун таңып, дымын чыгарбай союп, кебин Жайылга кийгизишти. Эртең менен кемпир үңкүрдүн оозун ачып:

– Башта ак эркеч! – деп кыйкырды.

Жайыл мерген баштап, желмогуздун жанына барып токтоп калды. Кемпир ачууланып:

– Башта дегенде баштабайбы, арам өлгүр! – деди да, эркечтин кебин кийген Жайылды үңкүрдүн оозунан ары түртүп жиберди.

Сыртка чыккандан кийин, Жайыл чуркап барып, мылтыгын алып кайра келди. Желмогуз үңкүрдүн оозун чоңураак ачып, койдун өтүшүн күтүп отурган экен. Жайыл мээлеп туруп, желмогуздун мээсин чыгара атып, туткундарды үй-үйүнө таратты. Өзү желмогуздун койлорун айдап үйүнө келсе, аны желмогуз жегенине бир жыл толду деп, ашы берилип жатыптыр. Анысы анан тойго айланып, Жайыл бала-бакырасы менен жыргап-куунап жашап калыптыр.

ЖЕКЕ ТАЗ МЕНЕН ЖЕТИ ТАЗ

Б айыркы кезде Жеке таз менен Жети таз дегендер болуптур. Жети таздын жети кара торпогу, Жеке таздын жеке кара торпогу, Жети таздын жети энеси, Жеке таздын жеке энеси бар. Жети таз Жеке тазды дайыма жекелеп, башын сүрүп ызалап коюшчу экен.

Жеке таз Жети таздан кантип өчүн алууну ойлоп, астыртадан амал издеди. Күндөрдүн биринде Жеке таз жеке кара торпогун откоруп жүрсө, байдын баласы жети өгүзүн айдап келип калды. Экөө сүйлөшүп турду. Бир маалда Жеке таз:

– Эй бала, мен жердин мээсин чыгара тепсем, жети өгүзүңдү берер белең? – деди.

– Ошондой кыла алсаң, мен макул. Эгер жердин мээсин чыгара тепсесен, мага эмне бересиң? – деп байдын баласы айтты.

– Анда сага баш-отум менен кул болоюн.

Экөө эртеси келип, ушул жерден жолугуш үчүн ант кылып кол алышты да, үйлөрүнө кетти. Жеке таз үйүнө келери менен жеке кара торпогун союп, этине аябай тоюп, мээсин, ичеги-кардын баягы жерге көөмп койду.

– Кана, Жеке таз, жердин мээсин, ичеги-кардын жайнат эми! – деди байдын уулу шылдыңдап күлүп.

Жеке таз калп эле ары-бери кайсалап туруп, алыстан чуркап келип, мээ менен ичеги-карын көмүлгөн жердин дал өзүн тепти. Мээ жайнап, ичеги-карын чубалып калды. Байдын баласы жети өгүзүн берип, үйүнө кетти.

Жеке таз жети өгүздүү болгонун көрүп, жети таз чогуу бойдон жетип келди.

– Ээ, Жеке таз, сен жети өгүздү кайдан таптың? – деп сурашты.

– Оңой эле таптым, – деди Жеке таз, – өзүңөр билген жеке кара торпокту союп, жетиге бөлүп: «Жети өгүз болгула», – деп жерге көөмп койсом, жети өгүз болуп чыга келишти.

Бул сөздү уккан соң, жети таз да торпокторун союп, жетиге бөлүп: «Жети өгүз бол», – деп жерге көөмп коюшту. Өлгөн тирилеби! Торпокторунан ажыраган Жети таз Жеке тазга ачууланып келип, аны аябай сабашты да, жети өгүзүн алып кетишти.

Жети таз ыза кылганын койбогон соң, Жеке таз да жөн жүргөн жок.

Күндөрдүн биринде Жеке таздын карылыгы жеткен энеси өлүп калды. Жеке таз аны үкөккө салып, атка өңөрүп, хандын кыздарынын ордосуна келди. Кыздар Жеке тазды көрүп, алдынан тосуп чыгып, өңөрүп жүргөнү эмне экенин сурашты.

– Өңөргөнүм бектин кызы, сейилдикке өңөртүп жүрөт, – деди Жеке таз.

Кыздар жабышып, көрсөт деп жол тороп туруп алышты.

– Койгула, кыздар. Атым чалпоо, үркүп жыгып кетет. Бектин сулуу кызын кокус өлтүрүп койсом, андан кантип кутулам? Силер мага дайым эле жармаша берчү болдуңар, – деп Жеке таз көнбөй туруп алды. Кыздар айтканынан кайткан жок.

– Көрсөтсөң эми, баягы күнү алтын менен күмүшүңдү төлөп бербедик беле, азыр да кокус болсо, каалаган кызыңды алгын, – деп Жеке тазга бекем асылып, атты тизгинден кармаш үчүн тегеректеп калышты.

Жеке таз карап турсунбу: кыздар жакындап келгенде, колундагы шибегесин аттын соорусуна матырып алды, ат мөңкүп-мөңкүп барып, Жеке тазды жерге уруп кетти. Жеке таз ордуна тура калып, ачуусу келгенсип:

– Оңбогон кыздар, оңбой кал!.. Айтпадым беле, бектин кызын өлтүрдүңөр, – деп ары карап шилекейи менен көзүн нымдап, өкүрүп-бакырып ыйлап жиберди.

Кыздар айласын таппай ары кетип, бери кетип, анан өз ара узак сүйлөшүп, бир сулууну Жеке тазга берип жолго салышты.

Жеке таз энесин көөмп, колуктусун алып үйүнө келатса, Жети таз алдынан чыгып:

– Жеке таз, колуктуну кайдан алдың? – деп сурашты.

– Колукту алмак оңой: энеңерди өлтүрүп, өңөрүп алып: «Өлгөн кызга тирүү кыз алмашчу ким бар?» деп шаарга барсаңар, сөзсүз алмашат. Мен дал ушундай кылдым, – деди Жеке таз.

Жети таз Жеке таздын айтканына ишенип, энелерин өлтүрүп, шаарга өңөрүп барып: «өлгөн кызга тирүү кызды ким алмашат?» – деп кыйкырып жүрүштү. Муну хан угуп:

– Бул наадандарды кармап алып келгиле! – деп буйруду.

Ошентип, жетөөнү тең карматып алып, караңгы зынданга каматып салды.

Жети таз зындандын ичинде азапты аябай тартып, эс-акылына келип, андан кийин Жеке тазга катылганын түбөлүк коюшкан экен.

ЖАПАЛАКТЫН ЗАЙЫБЫ

Жапалактын зайыбы күн десе күндөй, ай десе айдай сулуу экен. Хандын жигиттери сейилдеп жүрүп, аны кокус көрө калганда эстери ооп: «Ой, тобо!.. Жапалакка ушунчалык сулуу аял кантип тийди! Бул биздин хан үчүн ылайык эмеспи» – деп, анан ханга келип айтты.

Эртеси хан жигиттерин ээрчитип, Жапалактын аялына аттанды. Хандын келе жатканын аял ыраактан көрүп, дөбөдө күтүп турду. Хан үйдүн жанына келгенде, урматтап учурашып, аттан түшүрүп, үйгө киргизип, даам берди.

Чай ичилип бүткөндөн кийин аялды хан сөзгө салды :

– Карганы иле албаган жапалакка каз байласа, мунун кандай кадыры бар? – деп сурады.

– Карганы илбей турган жапалакка каз байласа, демек, анын кадыры каз түгүл, ак куудан артык, – деди Жапалактын зайыбы.

Сөзгө сынып, ордунан турарда хан аялдын бетинен шак өөп, анан чыгып кетти.

Бир топ күн өткөндөн кийин зайыбы Жапалакка үкүнүн балапанын карматып алды. Балапанга кийизден саймалуу томого жаап, жибектен боо тагып, капшытка кондуруп, үч маал эт берип, бөпөлөп таптай баштады.

Бир күнү зайыбы Жапалакка:

– Мына бул балапанды колуңа кондуруп, хандыкына барып кел, – деди.

– Сен соосуңбу? Үкүнүн балапанын кондуруп, хандыкына уялбай кантип барам? Мени сен шылдың кылба, – деп Жапалак болбой койду. Зайыбы иштин жөнүн ошондо гана айтты.

– Эчтеке эмес, үкүнү колуңа кондуруп алып, Күн батып, күүгүм кире хандыкына кирип баргын. Хан тамашакөй неме: «Ой, Жапалагым, бул эмне?» – деп сурайт. Анда сен: «Ханым, үкү деген куш ушул эмеспи», дегин. «Ботом, бул да бирдеме алабы?» – дейт хан. Сен: «Албагандачы... көзүнө көрүнгөндүн баарын алат», – дегин... Хандын катыны жалжандаган, акылы тайыз киши... «Койчу, Жа-

палак, үкү кантип илбесин илсин, томогосун алып көрчү дегенде», сен: «Чындаса сизди да илет» деп, мунун томогосун шыпырып кое бергин. Хандын катынынын төшүндөгү кызыл-ала шуру менен берметти үкүң эт экен деп, мыкчып калат. А хандын катыны: «Кокуй, Жапалак, ала көр!.. Ала көр мунуңду!» – деп кыйкырганда, сен үнүңдү чыгарымыш болуп... жаның жокпу: хандан коркпой эле, катынынын эмчегинен кармап, бетинен өөп алгын...

Жапалак атына минип, үкүнү кондуруп, хандын үйүнө карай жөнөдү. Муну ыраактан көргөн жигиттер:

– Ким болсо да ханга куш тартуу кылып келаткан экен, – деп күтүп турушту.

Акыры үкүнү колуна кондурган Жапалак экенин ачык таанып, шылдыңдап күлүп калышты. Жапалак ага көңүл бурган жок. Түз эле короого кирип:

– Ассалоом алейкум, ханым, – деп учурашты да, атынан түшө калды.

– Ботом, Жапалак, бул эмне деген кушуң? – деп сурады хан.

– Үкү деген куш ушул, ханым, – деп Жапалак жооп берди.

Хан каткыра күлдү:

– Мунуң, бирдеме алабы?

– Оо, ханым, эчки-теке, карышкыр, түлкү, иши кылып, көзүнө эмне көрүнсө, ошону бүт алат, – деди Жапалак сыр билдирбей.

Хандын катыны чай ичип турган жеринен козголбостон:

– Ушуга киши ишенеби: үрпөйгөн үкү эмнени алмак эле, деги мунуңун томогосун шыпырып кое берип көрчү, – деп күлдү.

– Оо, айым, чындаса сизди да алат, – деп Жапалак үкүнүн томогосун шыпырып, хандын катыны жакка серпти эле, үкү анын көкүрөгүндөгү кызыл шуруну көрүп, мыкчый басып калды.

– Айланайын Жапалак, кушуңду кармай көр! – деп катын чыңырып жатты.

Жапалак үкүсүн чыгарымыш болуп, хандын катынынын эки эмчегинен мыжый кармап, бетинен өөп алды.

– Жапалак, муну ким таптаган? – деп сурады хан.

– Зайыбым эле таптамыш болуп жүргөн, – деп Жапалак жооп берди.

Ошондо хан эсине келип, бармагын тиштеп туруп калган экен.

Хандан өчүн алып, Жапалак менен зайыбы бир-бирине эришаркак болуп, түбөлүк өмүр сүрүштүр.

ЖЭЭРЕНЧЕ ЧЕЧЕН

Өткөн заманда өзү чечен, сөзү бекем Жээренче аттуу болуп, анын Төлөмырза деген уулу бар экен. «Өмүрүндө чын айтпаган калпычы бала» деген сөздү Жээренче калктан күн сайын укчу болду.

Бир күнү уулун сынамак үчүн, караңгы түндө ээрчитип келатып атасы:

– Балам, менден көрө көзүң курч эмеспи, асты жагыңды карачы: мага аркарга окшош бирдеме көрүнөт, – деди.

Анда уулу:

– Ырас эле аркар экен, козучасын эмизип турат, – деди.

«Жаның чыккыр, баламдын жалганчы экени чын турбайбы» деп, Жээренче катуу өкүндү.

Төлөмырза карга атса – «кийик аттым», – деп элге мактанат. Төлөмырзанын колунан эчтеке келбейт. Мунусу элге да, атасына да маалим болду. Бир күнү ал көпчүлүк элге адатынча мактанып калды: «Бая күнү бир кийикти атып жиберсем, огум кулагынын учу менен туягынын учуна тийип, кийигим аман кутулуп кетти», – деди.

Анда Жээренче чечен: «Атаа, балам ай, туягы менен кулагын кашынып турганда аткан экенсиң ээ», – деди. Ошентип баласын уяттан куткарып үйүнө келгенден кийин:

– Атаа, жаның чыккан балам ай, калпты эпсиз айтып салдың, аны эсебине келтире албай эсим ообадыбы, мындан кийин адам болмоду десем, калп айтпа. Калп өмүрүң менен ырысыңа чоң зыян келтирет... – деп жалгыз баласы жанына тынчы жок, анык жаман бала чыгып калганына аябай капаланды. Бир күнү баласын ээрчитип, жолдо келатып:

– Ат жалына казан ас, балам, – деди.

Төлөмырза аттан түшө калып, аттын жалына от коюп, өрттөп жиберди.

– Эй, балам, ат жалына казан ас деген – канжыгадагы тамакты ат үстүнөн жейли деген сөз болот, – деди атасы.

Дагы бир топ узагандан кийин:

– Балам, узун жолду кыскарт, – деди. Төлөмырза аттан түшө калып, жолду кетмендеп жиберди.

Жээренче чечен:

– Кетмен менен жолду кыскарта албайсың, балам. Узун жолду кыскарт деген – кызыктуу кеп сал деген сөз. Кеп – эрмек болот, жолдун кандай өткөнү билинбей калат. Узун жолду жүрүштүү ат менен кызык сөз кыскартат, – деди.

«Минте берсе жалгыз уулум Төлөмырза – мырза да болбойт, тукум-туяк да болбойт. Карылардан калган ылакап бар эмеспи: «Аял жакшы – эр жакшы», «акыл оошот, ырыс жугушат» дейт. Бир жакшы колукту табайын деп ойлоп, Жээренче чечен атты тандап минип, эл аралап кыз издөөгө жөнөдү.

Барбаган эли, бастырбаган жери калбай, алты ай чамасында кыдырып жүрдү. Кыз элде көп, бирок Жээренче чечендин издеген кызы табылбайт. Акыры Жээренче чечен үй жагына кайтмак болду. «Балам бактысы жок жаралган экен да, ушунча журттан ылайыктуу кыз табылбаганын көрчү», – деп келе жатса, айылдан окчун жерде отун көтөргөн бир топ кыз-келин көрүнөт. Аңгыча күн да жаап жиберди. Келиндердин алы жеткени музоосун жетелеп, отунун көтөрө качты. Кыздардын баары үйлөрүн көздөй чымын-куюн чуркашты. Бир кыз музоосун кармап, отунун чапаны менен жаап, өзү отунду далдаа кылып отуруп калды. Жээренче чечен кыздын жанына бастырып келип:

– Э балам, тиги кыздар жүгүргөн бойдон үйүнө кетти. Сен эмне себеп менен жаанды тосуп, отуруп калдың? – деди.

– Ээ, ата, ал кыздардын төрт зыяны бар, менин бир зыяным, үч пайдам бар, – деди кыз.

Жээренче чечен :

– Пайдаң кайсы? – деди.

– Музоом эмген жок, отунум кургак бойдон калды, өзүм суу болгон жокмун. Үйгө барганда энем урбайт – бул үч пайдам. Чапаным суу болду – бир зыяным ушул. Ал эми кыздардын музоосу эмди, отуну жана кийими суу болду, ошону менен бирге музоону эмиздиң, деп энеси урат... мына ушинтип качып кеткен кыздардын төрт зыяны бар.

– Жарадың, балам. Силердин үйүнөр кайсы? – деп сурады Жээренче.

– Биздин үйдү айылга барсаңыз эле таап аласыз, ата. Кырк найзаны кыдырата сайган үй биздики...

Жээренче чечен «издегеним табылды» деп, ичинен кымыңдап, айылды бүт аралап жүрүп, бирок үйүн такыр таппай койду. Анан «бул кыз мага табышмак кылып айткан экен, кырк найзасы үзүгүнөн кырк уугу көрүнүп турган үй чыгар», – деп ойлоп, так ошондой үйгө барып түштү.

Ата-энеси жакшы адамдар экен: алынча сыйлап, сылык сүйлөп отурушту. Ангыча күн ачылды. Отунду көтөрүп, музоону жетелеп, кызы келди. Кыздын аты Карачач дешти. Тамак желип, эл жатар мезгилде Карачачтын ата-энесине Жээренче сөз баштады.

– Менин жалгыз балам бар. Өзүмдүн атым – Жээренче чечен, баламдын аты – Төлөмырза. Балама элден кыз жакпай, атайы кыз издеп чыкканыма алты ай болду. Акыры ушул сиздин кызыңызга көңүлүм түштү. Куда болсом эгер силер эп көрсөңөр, балам экөөнүн бактысы ачылса деген тилегим турат, – деди.

– Мунуңуз жакшы кеп. Бирок, биз өзүбүз бечара адамбыз, жалгыз кызыбыз бар, а сиз айтылуу Жээренче чечен болсоңуз, балаңыз Төлөмырза элден кыз жактырбай жүрсө, менин кызым көңүлүнө жагар бекен, буга жоопту кызым өзү берсин, – деп Карачачтын ата-энеси жер карашты.

– Бул киши алыстан келген азис конок экен, – деди Карачач, – кызым билет деп мага шылтаганыңар жарабайт. Берер болсоңор, мага шылтоо кылбай эле, абийирдүү кишиге ачык жообуңарды айткыла.

Кыздын сөзүнө Жээренче чечендин ичи жылып, чындап киришти:

– Кана эми, кудагый, оозум батып айта албай отурган сөзүмдү балам өзү баштап берди. Карачачтын аты – Акылкарачач болсун, мындан ары бактысы ачылсын. Эл көзүнө көрүнгөндөй болуп түшкөнүм жакшы. Салтыбыз, наркыбыз орду менен өтсүн; төөдөн, жылкыдан, уйдан, койдон канча менен келейин? Мына ушуну ачык айткыла, – деди Жээренче.

– Жалгыз кызыбыздын калыңын айтып, башына аркан салгансып малга кантип айырбаштайм? Калың-каадасын, жол-жобосун эмне кылса кызым өзү билсин, – деди кыздын энеси.

– Менин ата-энем бечара киши, – деди Карачач. Кызын малга сатууга алы келбейт, кызы да малга сатылып барбайт. Карачач кадыр-көңүл түз келген жерге барат...

Жээренче чечен ушуну угуп, таң калган бойдон үйүнө барды. Төлөмырзаны аябай кийинтип алып, Карачачка кайрадан жетти.

«Томаяк Торсон жалгыз кызын Жээренче чечендин Төлөмырза деген уулуна берет имиш!» – деп, айылда сөз таралды... «Адам э-эй, Карачач атасына калың жедирбей, Жээренче чечендин уулуна барганы жатыптыр. Калыңсыз кыз болсо да, каадасыз кыз болбойт дептир. Барып жеңгетай алып, тоюн жеп келебиз» – дешип, айылападагы кыз-келиндер чогулуп келишти.

Тойго Жээренче жыгылыштуу болуп, малды арбын союп, башына той башкаруучу коюп, жети күн той берип, сегизинчи күнү

Карачачты үйүнө алып кетти. Карачач келгенден тартып, Жээренче чечендин иши ого бетер оңоло баштады.

Мунун кабары Жаныбек ханга угулду. «Анык жакшы келин экен. Баягы Төлөмырза жок, кадыресе киши болуп калыптыр» деген сөздү уккандан кийин, «Барып келинин көрөйүн» – деп, Жаныбек хан келди. Жээренче чечен алынын жетишинче кызмат кылып, Жаныбектин келгенине кубанып, конок кылды.

Хан келинди көрөлү деп, үстүнө чакырып алып, өз ичинен: «Мага ылайык аял экен» деп ойлоду да, айла-амал менен :

– Сага үч суроом бар. Ушуга сен жооп бересиң, – деп Карачачты хан кепке кармады.

– Эби келсе, жооп берейин, сурай бериңиз, – деди Акылкарачач таазим кылып.

– Тулпарды уйга сатса не болот? Атты эшекке сатса не болот? Туйгунду каргага сатса не болот?

Ушул суроомун жообун таап койгун, эртең кабар алам – деп, Жаныбек хан аттанып кетти. Буга Жээренче чечен капа болуп калды.

– Сиз неге капа болосуз? Жообу табылар, «хандын пейли бузулса – калкына түйшүк түшөт, өз башына бүлүк түшөт» дептир. Хан Жаныбек арты жакшылык көрбөс, өзүнүн жакынынан өлөр, аман жүрсөңүз көзүңүз көрөр. Мен анын сөзүнө жооп берем, – деди Акылкарачач.

Хан Жаныбек эртеси энтелеп келип, сөзүнүн жообун сурады. Камыкпаган Карачач:

– Жаныбек ханым, бузулду заңың, бул кандай жорук – тынчыбаган жаның? – деп өз сөзүн дагы улантты. – Тулпар тушунда, күлүк күнүндө: күч бербеген тулпардан – сүт берген уй жакшы; чабал аттан чарчабаган эшек жакшы; канаты жок туйгундан – канаттуу карга жакшы. Ханым, менин тапканым ушул – сиздин укканыңыз ушул – деп, Акылкарачач басып кетти. Хан Жаныбек жеңилип, үйүнө кайтты.

Акылкарачачты хан кантсе да алууну ойлонуп, каарын төгүп, Жээренче чеченге вазир жиберди.

– Эртең менен Жээренче чечен менин алдыма келсин: ат минбесин, жөө да келбесин, жол менен да жүрбөсүн, жолсуз талаа менен да жүрбөсүн! – деп, кандайдыр адам таң каларлык катуу буйрукту берген экен. Желдет муну айтканда Жээренче чеченге убайым түшүп, келини менен кеңешти. Акылкарачач Жээренчеге минтип айтты.

– Эртең эрте туруп, текени жука токуп минип, эки жолдун ортосундагы кыр менен барыңыз. Хан сураса: ат же төө минген жокмун – теке менен келдим; жол менен да, талаа менен да келген жокмун – кыр менен келдим деген жоопту бериңиз, ошондо хан Жаныбек сөзгө жыгылат.

Жээренче чечен тепейтип теке минип, эки жолдун ортосундагы кыр менен хан Жаныбектин ордосуна барды:

– Хан, буйругунду аткарып келдим. Ат же төө мингеним жок, жөө келгеним да жок – теке минип келдим, адам учкаштырбай, жеке минип келдим. Жол менен да, талаа менен да келгеним жок – эки жолдун ортосундагы кыр менен келдим. Ханым, каарыңа калган окшойм, азыр кайгылуу сыр, калың чыр менен келдим, – деди.

Жээренчинин сөзүн токтотуп, хан мунун алдына ирик салып берди: «Кырк күндүн ичинде так ушул кырк ириктин бирин жоготпой, кырк козу козулатып бересиң» – деди.

Кырк ирикти илең-салаң айдап, өзү абдан капа болуп, Жээренче үйүнө кайтты. Акылкарачач алдынан тосуп чыгып:

– Ата, бүгүн койлуу болуп калыпсыз го, – деди.

– Ээ, балам, өлбөгөн жан курусун: ушул ирикттердин бирин да жоготпой козулатып бер дейт. Айла барбы, айдап келдим, – деди Жээренче кайгылуу.

– Ата, капа болбоңуз, бул арзан иш турбайбы... – деп, кырк күнгө чейин ириктин улам бирин союп, Акыл карачач атасына жедире берди. Жээренче чечен «эрте өлгөн кулмун» деп, ириктин этин аябай жеп жата берди. Кырк күнү бүткөндөн кийин, хан салтанат менен аттанып, жооп алыш үчүн жөнөдү.

Бул күнү Карачач отун алымыш болуп, анын жолун тосуп чыкты. Көңүлү кызып калган хан Карачачты көрөр замат бура тартып:

– Келиним, өзүң отун алып жүрүпсүң, атаң эмне кылып жатат? – деп сурады.

– Өзүм жалгыз бой болгон соң, отунга келдим. Атам үйдө толгоосу күчөп, төрөгөнү жатат, – деди Карачач.

– Жаның чыккан Карачач, эркек киши да төрөчү беле?! – деп хандын ачуусу келе түштү.

– Ханым, сөзүңүзгө кулдук, хандын сөзү эки болбойт, ошентип, сиздин ириктириңиз да тууган жок! – деп Карачач кубанычтуу күлүп жиберди.

Хан Жаныбек өзүн өзү байлап бергендей болуп, сөзгө жыгылып, үйүнө дагы кайгылуу кайтты. Ал кетери менен Акылкарачач ханга кайтарган жообун кайнатасына келип айтты. «Бул өлүмдөн кутулган экем» деп Жээренче аябай кубанды.

Эртеси хандын дагы бир жигити келди.

– Хан буйрук кылды: «Отуз күндүн ичинде таштан тарамыш жасап, кумдан өтүк тигесиң».

– Иш кыйын... таштан тарамыш, кумдан өтүк болчубу? Кулак угуп, көз көрбөгөн балакет эми басты! Көп каарына калбай, мынчалык азапка да салбай, колунан келип турганда мен шордууну биротоло өлтүрүп таштасачы! – деп Жээренче чечен эми өз жанынан анык кечти.

Анда Акылкарачач:

– Ата, сабыр кылыңыз, сабырдын түбү сары алтын... Сабыры жок Жаныбек саманын сапырып, өз калкын кыстап, напсисин бузуп жатат. Аман болсоңуз, мындан арзан кутуласыз, – деп акыл айтты.

Жаныбектин чектеген күнү бүткөнгө чейин Карачач өз оокатын кылып жүрө берди да, бир күнү башкача кийинип, түсүн буруп, Жаныбектин алдына барды.

– Таксыр ханым, бечаралык кыйын экен, кумдан өтүк тиктирип жаттым эле, буга таштан тарамыш табылбай койду. Балким, сиздин казнаңызда бардыр, ушуну сурап келдим, – деди.

Мурдагы буйругу эсинен чыгып кеткен Жаныбек хан:

– Сен кандай акмаксың? Жиндисинби же соосуңбу? Кумдан өтүк, таштан тарамыш болчу беле? Калжырабай тезирээк жогол! – деди.

Акылкарачач бетине жапкан жаман жоолукту өйдө тартып, өз өңүн көрсөтүп:

– Ханым, оюңузга кулдук, сиз тапшырган кум өтүк, таш тарамыштын камында жүрдүм эле, эми кандын буйругунан кутулган экенбиз! – деп акырын гана чыгып кетти. Жаныбек анын айтылуу Акылкарачач экенин билип, жерди караган бойдон отуруп калды.

Акылкарачач үйүнө келип, Жээренче чеченге бүгүнкү окуяны айтып берди. Карачачтын акылына атасы абдан ыраазы болду.

Ал аңгыча болбой, хан Жаныбек буркан-шаркан түшө жетип келип, Жээренче чечендин колун байлап, Алтай тоосундагы Кара калмакка айдап, буга кошуп Толубай сынчынын уулу Миңжашарды, Асанкайгынын уулу Төлөнгүттү жиберди. Калмактын ханы булардын жайын байкап көрүп, үчөөнү үч жерге бөлүп жиберди.

Жаныбек Төлөмырзаны төө кайтартты. Карачачты аял кылып алыш үчүн өз кашына көчүрүп кондурду. Бирок ошондо да Карачачтын айласын таппай, ортодо бир жыл өткөрдү.

Акылкарачач жакшы сөз аркылуу Жаныбектин өз иниси Бердибекти бузуп:

– Жаныбек эч адамга жакшылык кылбайт, андан көрө агаңды өлтүрүп, калкыңа өзүң хан бол деп аны кепке көндүрдү. Бул кабар астыртадан алыскы туткунда жүргөн Жээренче чеченге угулду.

Кабарды уккандан кийин Жээренче жалпы элине табышмак кылып сүйлөп, төмөнкүчө жооп кайтарды: «Эгиндериңер жакшы чыгып, жакшы бышты», – деп уктум. Орокчуңар шай экен, кыштын арты кандай болот, кышка калтырбай эрте оруп алгыла. Толубай, Токтогул, Асанга кабар бергиле. Сокур кара теке бар, анын сакалынан байлап, көзүн оюп, көлгө салгыла. Болор-болбос бычагым бар, мизи курч кестигим бар, унутулуп журтта калбасын», – деп өзүнүн эски ордуна атайы киши жөнөтү. Бул сөз жеткен соң түйүнүн чече албай, эл аң-таң калат. Акырында: «Жээренче чечендин келини Акылкарачач чечер», – деп ага барышып, көпчүлүк андан жооп күтөт. Карачач табышмактуу сөздүн ар бирин чече баштайт.

– «Айдаган аштыгыңар бышты» дегени – душманыңар болушунча болду, толушунча толду дегени. «Орокчуңар шай экен, кышка калтырбай оруп алгыла» дегени – мынчалык кайрат кылыпсыңар, эми кол салгыла, орок менен буудайды оргондой кылгыла дегени. «Кыштын арты кандай болот?» дегени – Толубай, Токтогул, Асанга кабар бергиле, алар эл карысы, иштин убагы келди, жаштарга акылын айтсын дегени. «Сокур кара теке бар, аны сакалынан байлап, көзүн оюп, көлгө салгыла» дегени – Жаныбек ханды өлтүрүп, сакалын кыркып, көзүн чукуп, өзүн көлгө салгыла дегени. Болор-болбос бычагы – Төлөмырза; мизи курч кестиги – мен, Акылкарачач... «Көчкөн журтта унутулуп кор болбосун» дегени – Төлөмырза кепкеңештен четте калып, кемчилик тартпасын, кошуп ала жүргүлө дегени... Калк атасы карыялар, кайраттуу эр жигиттер, кара сокурду тезинен жоготкула! – деп Акылкарачач сөзүн аяктады.

Ошондо көпчүлүк Жаныбекти өлтүрүп, Алтайга айдалып кеткен Жээренче жолдоштору менен көчүп келди, чоң той өткөрүлдү, эл кең-кесири, тынч жашап калышкан экен.

КУЛДУН УУЛУ ЖАНА ЗЫМЫРЫК

Өткөн заманда бир хандын Зымырык кушу бар экен. Зымырык куш дүйнө жүзүндө эмне болуп жатканын күн сайын эртең менен төкпөй-чачпай айтып турчу. Күндөрдүн биринде Зымырык куш дайынсыз жоголуп кетти. Хан аябай капаланып, жигиттерин туш-тушка чаптырып, эч таптыра албаган соң, элин бүт жыйып:

– Кимде ким Зымырык кушту тапса, мен ага хандыгымдын жарымын берем, – деп издөөчү кишилердин ар бирине арыбас аргымак, жоорубас жорго мингизди. Бул кабарды кулдун баласы Бекжал да угуп, колуна таяк алып, мылтыгын жонуна асып, Зымырык кушту издеп, жөө жөнөдү.

Эми сөз жалаң Бекжал жөнүндө болсун. Бекжал күнү-түнү жол жүрүп, арыдым-ачтым дебей баратты. Бир күнү бет алдынан алты аркар жарышып чыкты. Бекжал мылтыгын камдап, атмакчы болуп сунганда:

– Бизди атпа, биз аркар эмес, адамбыз, – деп алар кыйкырып жиберешти.

Бекжал аң-таң калып, сунган мылтыгын кайра тартып алды.

– Силер эмне үчүн аркар болуп калдыңар? – деп сурады. Аркарлар болгон ишти айтышты:

– Биз да ушул жолдо жолоочулап баратканбыз. Мындан ары жүрүп отурсаң, он эки канат ак үйгө туш келесиң. Үйдүн ичине кирсең – эч ким жок. Дасторкон жайылып, анда нечен түркүн тамак-аш жайнап турат. Үйгө кирбе, тамактан жебе, эгер жесең, бизге окшоп айбан болуп кетесиң...

Бекжал аркарлардын сөзүн уккан соң, өз ичинен «бара көрөм» – деп ойлоп, жолун улантты. Ырас эле чоң ак үйдү көрүп, ага атайы барып кирди. Үйдүн ичинде кыбыраган жан жок. Төрдө дасторкон жайылып, ар кыл тамак-аш жайнап турат. Бекжал ары карап, бери карап: «Эмнеси болсо да курсагымды тойгузуп алайын», – деп шырдакка отура калды. Аңгыча бурчтан бир кемпир чыга келип, жерден топурак алып, Бекжалдын бетине чачып жибергенде, ошол замат бул тоо теке болуп, тили байланды. Анан үйдөн чыгып, темтеңдеп басып, ак сарайга кез келди да, дарбазанын түбүндө тур-

ду. Ак сарайдан сулуу кыз чыга калып, тоо текени көргөндө: «Бул айбан эмес, киши окшойт, баягы менин шум энемдин кылганы», – деди да, жерден топурак алып, тоо текенин бетине чачып жиберди. Бекжал өз калыбына келе түштү; өз үйүнө кийрип, конок кылды. Жигиттин көңүлү жайланып, эс алып отурганда:

– Азаптуу жолдо арып-азып неге жүрөсүң? – деп сурады кыз.

Бекжал жок издеп жүргөнүн айтып:

– Ошол куштун дайынын билсеңиз, жардам кылсаңыз кантет?

– деди.

– Мен Зымырык куштун кайда экенин билем, – деди кыз. – Бирок ага жетиш үчүн башты канжыгага байлаш керек. Мындан ары жалгыз аяк жол кетет. Ошол жол менен жүрүп отурса, асман тиреген чынар терекке жетет. Ал чынардын башында алпкаракуш уя салып, балапан чыгарат. Аны жыл сайын жалгыз көздүү ажыдаар жеп коёт. Ошол ажыдаарды өлтүрсөң, андан ары ашуу бар, аны жүз жылда ашып өтөсүң, анан чытырман токой бар, токойдон токсон жылда өтөсүң; андан ары деңиз бар, аны сексен жылда сүзүп өтөсүң... ага жеткенче өзүң да өлөсүң.

– Эмнеси болсо да бара көрөм, – деп Бекжал кыздын каршылык кылганына эч көнгөн жок.

– Эмесе мындай кылгын, – деди кыз, – мындан ары жүрүп, чынар терекке жеткенде, анын түбүнө ороо казып, үстүн куурай менен жаап, ичине кирип жатып ал. Үч күндөн кийин ажыдаар келип, чынардын башына чыгат. Сен аны башка атып өлтүр, ансыз өзүң майып болуп каласың. Эртеси эртең менен алпкаракуш келет. Сенин жакшылыгыңды көрүп, ойлогон оюңа сөзсүз жеткирет.

– Айтканыңдай болоюн, – деди Бекжал.

Бекжал кыз менен коштошуп, анын куржунга салып берген тамак-ашын көтөрүп жолго чыкты. Бир нече күндөн кийин чынар терекке жетти. Кыз айткандай ороо казып, үстүн үлпүлдөк куурай менен жаап, ажыдаардын келишин күттү. Үч күн дегенде ажыдаар ышкырып, оозунан от күйүп, мурдунан түтүн бурап, өзү чынар терекке оролуп чыга баштады. Эртең менен мээлеген Бекжал бармагынан май чыкканча чейин мээлеп, анан атканда, ажыдаар жерге кулап түштү. Жаны чыкпай ары-бери катуу чамынып, карагайлар түбү менен омкорулуп, сойлогон жерлери кадимкидей аң болуп калды. Бекжал дагы үч жолу атып, ажыдаар араң өлдү. Башын кесип салып, карап турса, чынар теректен:

– Ой, бала, бизге кел! Чык бери! – деп чыйылдаган үн угулду.

Бекжал ажыдаардын башын көтөрүп, теректин учундагы чоң уяга күн батып, каш карайганда зорго жетти. Алпкаракуштун балдары абдан сүйүнүп, Бекжалга чоң алкыш айтып жатышты.

– Эми сен биздин канатыбыздын алдына кирип жат. Эне-биз эртең менен келет. Ал келатканда көзүнүн жашы жамгыр болуп төгүлөт, канатынын күүсүнөн койдой таштар коктуну карай учат. Мында келип конгондо, теректин башы жерге үч тийип, үч көтөрүлөт. Сен андан коркпогун, – дешти.

Таң, атып, Күн чыкты. Бир маалда күн бүркөлүп, нөшөрлөгөн жамгыр жаап, сел жүрүп кетти. Койдой таштар коктуну карай учту. Бороон болду. Аңгыча алпкаракуш келип конгондо, чынар теректин башы үч жолу жерге тийип, үч жолу кайра көтөрүлдү. Алпкаракуш балдары аман экенин көрүп:

– Жакшылыкка – жакшылык, жамандыкка – жамандык, силер кантип аман калдыңар? – деп сурады.

– Энеке, биз оболу жамандыкты көрсөтөлү, – деп балапандар ажыдаардын башын көрсөтүштү.

– Эми жакшылыкты көрсөткүлө! – деди алпкаракуш.

Анан Бекжалды көрсөтүп, алпкаракуш муну «ап» этирип жутуп жиберди. Балапандар энесин кекиртектеп:

– Бул эмнең, жакшылыкка жамандык кылчу беле?! – дешип чый-пыйы чыга түштү.

– Бир аз коё турсаңар, мындан да ашкан баатыр кылат элем, – деп алпкаракуш Бекжалды кайра кусту.

Бекжал күлүп тура келди.

– Жакшылыгыңа – жакшылык, менден эмне каалайсың? – деп сурады алпкаракуш.

Бекжал болгон ишти айтып, Зымырык кушка жеткирүүнү өтүндү. Алпкаракуш ары карап ыйлап, бери карап күлдү да:

– Болуптур эмесе, сен үч күнгө чейин күт. Мен адырдан аркар, булундан бугу кармап азык камдайын, – деп учуп кетти.

Үч күндөн кийин айры мүйүздүү алтымыш бугу, аркасы ачылбаган алтымыш аркар көтөрүп келди. Бекжал аркар менен бугуларды союп, терисинен чанач жасап, эттерин салып даярдап бүткөндөн кийин, Күн чыга учмак болушту. Таң сүргөндө Бекжал алпкаракушка минип, жол азыктарын артынды. Алпкаракуш балапандары менен коштошуп, анан Бекжалга минтип эскертти:

– Сен көзүңдү чылк жумуп ал, антпесең башың айланып жерге кулап кетесиң. Качан мен «көзүңдү ач» дегенде гана ач. Учуп баратып оң жагыма карасам – эт, сол жагыма карасам – суу бер.

Күн кандай батып, таң кандай атканын Бекжал эч көргөн жок. Алпкаракуш оң жагына караса – эт, сол жагына караса – суу берип жүрүп отурду. Бир күнү куш:

– Бекжал, көзүңдү ачып жерди карачы, – деди.

Бекжал көзүн ачып жерди карап:

– Жер кой короодой гана болуп көрүнөт, – деди.

Андан ары барып:

– Көзүңдү ачып жерди дагы карачы, – деди.

– Жер такыр көрүнбөй калды.

– Эмесе биз бийик тоодон ашып өткөнүбүз ошол. Мен мындан ары жерге жакын учам, – деди да, ылдыйлап түшө баштады.

Акыры бир шаарга жакындаган кезде, алпкаракуш эт сурап, оң жагын карады. Бекжал чаначтарды аңтарса, эт түгөнүп бүткөн экен. Эмне кыларын билбей, өзүнүн сан этинен ое кесип, алпкаракушка берди. Ошол эттин күчү менен Зымырык куш турган шаардын четине барып конуп:

– Жолдо карай көп эле эт жедим. Бирок эң кийинкиси бөтөнчө таттуу экен, – деди алпкаракуш.

– Аны мен өз санымдан кесип бергем, – деп Бекжал санын көрсөттү.

Алпкаракуш Бекжалга абдан ыраазы болуп, муну айтты:

– Сен издеген Зымырык кушту ушул шаардын ханы алдырып кеткен. Хан өзү – кыз. Ал кыздын ордосунда иштегендердин баары жалаң эле арстан. жолборс, аюу, карышкыр. Бирок алар чыныгы айбан эмес, кишилер. Сен алардан эч коркпо. Жети күн удаа уктап, жети күнү ойгоо болушат. Азыр кыздын өзү да, сакчылары да уктап, жети күнү ойгоо болушат. Эми сен шаарга кирип, оболу кыздын ордосун тап. Андан Зымырык кушту ал; кыздын колунда да алтын билерик бар, аны чыгарып алып, сени жолго салган алыстагы кызга бер. Билерик ошол кыздыкы. «Ушул билерикти ким уурдап алса, ошого күйөөгө чыгалы» деп бул экөө антташкан болчу. Билерикти берсең, ал кыз сага сөзсүз тиет. Мен үч күн күтөм, андан артык күтө албайм...

Бекжал шаарды аралап жүрүп, кыздын ордосун таппай, эки күн өткөрдү. Үчүнчү күнү кыздын ордосун араң таап, ичине кирип барды. Барса, кыз уктап, Зымырык куш карап отурган экен. Бекжал Зымырык кушту көтөрүп, кыздын колундагы билерикти чыгарып алып, алпкаракушка келсе, ал аркан бою өйдө көтөрүлүп калыптыр. Муну көрүп кайра конду да, Бекжал менен Зымырык кушту алып учуп, чынар терекке келди. Алпкаракуш менен коштошуп, Зымырык кушту минип, Бекжал баягы ак сарайдагы кызга келип билерикти берди.

– Сени түбөлүк сүйгөнүм ушул, – деди кыз. Экөө Зымырык кушту алып, ханга жөнөштү...

Булар көлдүн жээгинде эс алып отурганда, хандын эки уулу Зымырык кушту көрүп:

– Кулдун уулу Бекжалга хандыкты алдырып, биз карап калабызбы! – деп бузуктук ойлоп, муну өлтүрмөк болушту. Экөө ошентип кеңешип алышты да:

– Бекжал, сен бизден кичүү эмессинби, аттарды сугара койчу, – дешти.

Бекжал эч нерседен капары жок, аттарды жетелеп келип, көлдөн сугарып турганда, хандын балдары артынан түртүп жиберешти. Колуктусун кошо өлтүрүш үчүн аны кармаганы келгенде, кыз ак куу болуп кубулуп, көлгө кирип кетти.

Хандын эки баласы Зымырык кушту алмак-салмак өңөрүп, чапкан бойдон атасына жетип, кушту колуна тапшырды. Аябай сүйүнгөн хан элин жыйып, ат чаптырып, эр сайыштырып, балбан күрөштүрүп чоң той берип, эки баласын эки шаарга хан көтөрдү. Зымырык кушту ордуна кондурушту. Бирок, бул мурдагыдай сүйлөбөй койду. Арадан бир топ күн өттү. Зымырыктан эч кандай сөз чыккан жок. Бир күнү Бекжал колуктусу экөө шаарга келип, хандын ордосуна кирди. Зымырык куш ошондо гана сүйлөп:

– Мени таап келген жигит мына, сенин балдарың бузуктук кылды, ханым, – деди.

Хан Зымырыктын сөзүнө кубанып, Бекжалдан муну кантип тапканын сурады. Бекжал болгон ишти бүт айтып өттү. Шаар ичине: «Зымырык кушту тапкан кулдун уулу Бекжал экен» деген сөз тарайды. Хан балдарын даргага тарттырып, убадасы боюнча Бекжалга хандыгынын жарымын берди.

Мына ушундан кийин Зымырык куш келер-кетерди, болор-болбосту, жамандык-жакшылыкты мурдакыдай ар дайым айтып турду.

КОЙЛУБАЙ

Илгери бир Койлубай аттуу жигит болгон экен. «Төрт бөрү» атыккан төрт бир тууган Койлубайга коңшулаш болуп кошо жашады. Бир жылы Койлубай таруу айдады. Төрт бөрү да таруу айдап, Койлубайга суу бербей коюшту. Койлубайдын таруусу күйүп кетмек болду. «Бул төрт бөрү өлмөйүнчө, мага суу жок, андан көрө буларды коркутуп качырып жиберип, таруумду сугарып алайын», – деп амал ойлоду да, Койлубай бети-башын ылай менен шыбап, оозуна бир ак чүпүрөктү тиштеп алып, төрт бөрүнүн аштыгынын жанындагы коргонго кирип жатып алды. Төрт бөрү келип, аттарынан түшүп, аштыкка карай басып келатканда, Койлубай коргондун ичинен көрүнбөй: «Кокуй, ко-куй!» – деп кыйкырды эле, төрт бөрү аң-таң болуп тык токтоп калды. Койлубай коргондон башын көрсөтүп койсо, алар кайра качып аттарына минип, чапкан бойдон айылга кетишти. Койлубай сууну буруп, таруусун сугарып, төрт бөрүнүн таштап кеткен чаначтагы кымызын ичип, анан жол боюна келип эс алып отурса, селде чалынган молдо бир бээ жетелеп ат үстүндө үргүлөп баратат. «Бул молдонун көзүнө бир көрүнөйүн» деди да, Койлубай топуракка дагы шыбанып, чулгоосун башына чалды. Молдону кууп жетип, жетектеги бээнин ноктосун шыпырып коё берди. Өзү башына ноктону салып, бир топ жерге барганда, баспай кетенчиктеп туруп алды. «Чү» деп молдо артына карады эле, бээнин ордуна кандайдыр мококочону көрүп, аябай коркту да, качып бир айылга барып, эси ооп жатып калды. Койлубай бээни кармап минип, молдо түшкөн үйгө келип кирди. Молдонун кер-сары тарткан өңүн көрүп, билмексен болуп:

– Молдоке, сиз эмне өтө корккон кишидей калчылдап турасыз? – деп сурады.

– Тигил жакта чоң бай өлүп, ошонун дооранын окуп, бир бээ алдым эле. Жолдо келатсам, бээ желмогузга айланып калыптыр. Ошондон аябай коркуп калдым, – деди молдо.

– Эчтеме эмес, молдоке, эс алгандан кийин бээңизди издеп таап аларсыз, – деп Койлубай айтса, молдо жалт карап:

– Эй, куруган бала, бээ жөнүндө сөз кылбачы, – деп жактырбастан колун шилтеди.

Койлубай сыртка чыгып, бээни үйүнө жеткирип, анан кайра дагы келип:

– Молдоке, сизди бир бээ издеп жүрөт. Ал менден сураганда, молдону көргөн жокмун деп, калп айтып койдум, – деди.

Молдо Койлубайга жалынып:

– Айта көрбө, айланайын, керек болсо калп айтканды Кудай да жакшы көрөт, – деди.

– Эмесе мен барып карап келейинчи, – деп Койлубай тышка чыгып карамыш болуп, молдого кайра шашып кирди: – Молдоке, молдоке, жанагы бээ сиздин атыңыз менен сүйлөшүп жатыптыр. Угуп турсам: «Эгер сени минсе, ала качып аңга жыгып кеткин» деп бээ сиздин атыңызды бузуп жатат. Эми эмне кылабыз?

Молдо ого бетер коркуп:

– Айланайын балам, алардын көзүнө көрсөтпөй, мени түнү менен эптеп шаарга жеткир, бир жакшы чепкен берейин, – деп жалынды.

Койлубай макул болду да, молдону бөлөк атка мингизип, шаарга жеткирип, чепкен кийип келди. Ошентип Койлубай бир ат, бир бээлүү болуп калды.

Койлубайдын малдуу болгонуна төрт бөрүнүн ичи күйүп, бир күнү муну коркутуп:

– Эртең, кыямат-кайым болот экен, жалгыз коюңду союп, бизди конок кыл! – дешти.

Койлубай макул болуп, койду союп жатканда, төрт бөрү сууга түшөбүз деп, кийимдерин чечип таштап кетишти. Койлубай ал кийимдерди отко жагып, этти бышырды. Төрт бөрү келип:

– Ой, Койлубай, биздин кийимдер кана? – деп сурашты.

– Эртең кыямат-кайым болсо, кийимдин эмне кереги бар, ошондуктан отко жагып, эт бышырдым.

Төрт бөрү ооз ачалбай, бири-бири менен күңкүлдөп урушуп, үйлөрүнө кетишти. Койлубай этин өзү жеке жеп алды.

Күндөрдүн биринде Алжан деген бай Койлубайдын атына көз артып, алдап алыш үчүн Койлубайга келип:

– Койлубай, мени менен алдашасыңбы? – деди.

– Алдашса алдашалы, – деп бул макул болду. «Алдап алган нерсебиз кайра берилбейт» деп экөө убада кылышты.

– Кана эми, алдашалы! – деди Алжан.

Койлубай эки жагын карап, эки санын чапкылап:

– Алжаке, мени Кудай урганда, акчамды унутуп келипмин, карыз ойноого көнбөссүң, нак берип ойнойлу. Атыңды бере тур, мен үйгө барып, акча алып келе коёюн, – деди.

– Барып алып кел, – деп Алжан атын берди.

Койлубай Алжандын атын минип, бир топ жерге чаап барып кайра келип:

– Алдайт деген ушундай эле болот, – деп жөнөп кетти.

Жай мезгили болгондо Койлубай чөп чаап жатып, Алжандыкына кымыз ичүүгө барса, бай кымыз бербей, кур ооз кууп чыкты. Койлубай «сага бирди кылайын» деп кекенип кетти. Бир күнү чак түштө байдыкына келсе, үйүндө эч ким жок. Алжан өзү үйдүн көлөкөсүндө уктап жатыптыр. Шек алдырбай сабаага барып, чоң кара кесеге кымыз куйса, «шарр» этип аяктан ашып кетти. Койлубай кесегеги кымыздын калганын тартып жиберип, кайрадан дагы куйганда, кымыз дагы «шарр» этип, көлөкөдө жаткан Алжан туюп калды да:

– Чык-чык! – деп, үйдү айлана басты.

Койлубай кымызды шимирип жиберип, чыгдандын ичине кирип, итче ырылдап, чыгданды тырмалап, кирип келаткан Алжанды качырды. Алжан бакырып кайра качты, итти чабыш үчүн бакан издеп жүргөндө, Койлубай керегени көтөрүп сыртка чыгып, тигиндеги чөбүн кайрадан чаба баштады.

Бир маалда Алжан үйүнө кирип, эч нерсе жок экенин көргөндө аң-таң болуп, чөп чаап жаткан Койлубайды чакырды. Ага кымыздан аябай берип:

– Койлубай, мен бир шумдук көрдүм, – деди.

– Эмне шумдук?

– Үйдүн көлөкөсүндө жатып, көзүм илинип кеткен экен. Бир маалда үйгө ит кирип, сүт ичкендей болду. «Чык-чык!» деп үйгө кирсем, ырылдап өзүмдү качырды. Коркконуман кайра качып, ошол замат бакан алып келип, үйгө кирсем эч нерсе жок. Сүттүн баары аман. Ал эми кымызды ит кантип куюп ичсин! Мына ушундай бир шумдук көрдүм.

– Итти өз көзүңүз менен көрдүңүзбү? – деп сурады Койлубай.

– Кокуй, калп айтып мени Кудай урдубу! Чоң кара дөбөт окшогон. Ырылдаганы да өтө шумдук!

– Мында бир сыр бар, – деди Койлубай өңү-түсүн өзгөртүп, – адам чындап айраң таң калчу иш экен.

– Койлубай, кечинде келип эт жеп кетчи, – деп Алжан кошомат кыла сүйлөдү.

Койлубай макул болуп, кечинде дагы келди. Алжан бир козу союп, самоор койдурду. Ошентип, Койлубай кымыз бербеген байдын козусунун этин жеп, чайын ичип, өзүнүн чөбүн чаап бүтүрүп, жакага түшүп кетти.

СҮЙЛӨБӨС КЫЗ

Өткөн заманда бир хан болуп, анын акыл кошкуч мыкты вазири бар экен. Хан да, вазир да бала көрбөй, көпкө чейин зарлап жүрүштү. Бир жылы хандын зайыбы эркек, вазирдин зайыбы кыз төрөдү. Бой жетип чоңойгондо, ата-энелери экөөнү үйлөнтүп коюшту. Хандын уулу Мээнетбек акылы тайкы, шайкелең, вазирдин кызы Акылжан акыл-эстүү, токтоо киши болду.

Күндөрдүн биринде Мээнетбек ойлонуп отуруп, Акылжанды чакырып алды да:

– Мен сени менен тура албайм! Мен вазир эмес, хандын кызын алышым керек, – деди.

Акылжан муну угуп, сөздү кесе сүйлөдү:

– Өз оюңдан калба, мен макулмун. Сага эми эң акыркы жолу дагы бир акыл айтайын. Үзүр шаарында Жаннат аттуу акылман, сулуу кыз бар. Аны ким үч ирет сүйлөтсө ошол алат. Эгер мыкты болсоң, ошого жет, – деди.

Арадан көп күн өтпөй, Жаннатты издөөгө Мээнетбек жалгыз аттанып кетти. Нечен күн, нечен түн жол жүрдү. Арып-ачып, аты ыргайдай, өзү торгойдой болду. Көп күн жана түндөр өтүп, акыры толук токсон күн дегенде, Жаннат кыздын шаарына жетти. Анын ордосуна кирип баратып, дарбазада мындай деп жазылган жазууну окуду: «Кимде ким үч сүйлөтсө – Жаннат ошого тиет. Эгер сүйлөтө албаса – өлөт».

Ордонун сакчылары Мээнетбектин атын алып, өзүнө тамак берип, бир аз тыныккан соң, Жаннаттын үстүнө ээрчитип киришти.

Мээнетбек Жаннатка кол куушуруп таазим кылды да, анын жанынан орун алды. Эртең менен сөз баштаган Мээнетбек өзү туулгандан берки көргөн-билгенин бүт айтып, таң атырды. Жаннат эч үн чыгарган жок. Таң аппак атып, боз торгой чурулдаган кезде, хандын коңгуроосу кагылды.

«Кечеги келген жигит Жаннатты сүйлөтө алган жок, эми хан ага жаза колдонот», – деп жарчы жыйылган элдин баарына маалымдады. Хандын буйругу боюнча Мээнетбек зындандын түбүнө түштү.

Жаннат кыздын ордосунда тамак бышырган аял Мээнетбекке жаны ачып, бир күнү аны чыгарып алды да, үйүнө ээрчитип келип, музоо кайтартып койду. Ошентип, бир жылдан ашык убакыт өттү.

Мээнетбек жөнүндө эч кабар билбеген Акылжан атасынан уруксат сурап, эркекче кийинип, жарак-жабдык асынып, күйөөсүн издеп чыкты. Бир нече күн жол жүрүп, Үзүр шаарына келди. Хандын сакчылары Акылжандын атын алып, өзүнө тамак берип, тыныккан соң, Жаннат кыздын үстүнө киргизди. Акылжан кол куушуруп таазим кылды да, Жаннаттын бет маңдайына отурар замат сүйлөй баштады:

– Жаннат кыз, мен сүйлөгөн сөзгө кулак салып, адилеттик кылыңыз. Менин айтайын дегеним элдин сөзү. Эч ким туура чечпегендиктен сизге келдим. Ал мындай: жакында эле жыгач уста, темир уста, кийим тиккич жана молдо узак жолго чыгышат. Жүрүп отуруп бир күнү кеч киргенде калың токойдо өргүп калышат. Токойдун жырткыч айбандары көп болгондуктан, кезек менен аттарын кайтарышат. Биринчи кезек баарынан кичүү жыгач устага ыйгарылат. Ал аттарды карап отуруп эригет да, бир дөңгөчтү жонуп, келишкен сулуу кыздын кебетесин жасап, тургузуп коёт. Экинчи кезек кийим тиккичке келет. Жыгачтан жасалган кызды көрүп, анан ал өз өнөрүн көрсөтмөк болуп, кездемеден кийим тигип, кызга кийгизип салат. Үчүнчү кезек темир устага жетти. Ал берки экөөнүн өнөрүн көрүп: «Мен булардан кем бекем» деп алтын-күмүштөн шөкүлө, билерик, сөйкө, кала берсе топчусуна чейин тагат. Акыры кезек молдого келет да, ал барып жасалгалуу жансыз кызды көрүп: «Мен да өз өнөрүмдү көрсөтөйүн деп кызга жан киргизет... «Бул кыз мага тийиштүү!» – деп талашып-тартышып, эртеси төртөө тең чарчап бүтөт. Акыры биздин элдеги кара кылды как жарган калыстарга келишет. Калыстар: «Ушул ишти биринчи ойлогон жыгач устага тийиштүү!» дешет. Буга сиз кандай дейсиз?

Эч качан үн чыгарбас Жаннат эми чыдай албай:

– Жок, кызга жан киргизген молдо алышы керек, – деп кыйкырып жиберди.

Жаннаттын сүйлөгөнүн билдирип, ошол замат коңгуроо кагылды.

– Эмки сөз мындай, – деп дагы сүйлөдү Акылжан: – Бир кишинин үч баласы болот. Алар үйлөнүш үчүн бир кызга үчөө тең кызыгат. Чатак ырбап кетпесин дейт да, атасы үчөөнүн ар бирине миң дилде берип:

– Эң баалуу буюмду кимиң алып келсең – бул кыз ошонуку, – деп балдарын алыскы шаарга жөнөтөт.

Булардын эң улуусу кырк күнчүлүк жерге бир күндө учуп жете турган килем, ортончусу тегеректин төрт бурчун тегиз көрсөтө турган таш күзгү, эң кичүүсү бир тиштеп жесе өлгөнү жаткан киши тириле турган алма сатып алды.

Үчөө кайра жолго чыгып, эмне сатып алганын өз ара айтып өтүштү.

– Кана эмесе, күзгүң менен өзүбүздүн айылды көрөлүчү, – деди улуусу ортончусуна.

Үчөө күзгүдөн караса: баары эле аман-эсен, бирок баягы кыз өлгөнү жатканын жана анын төшөгүн курчаган элди көрүштү. Үчөө килемге отурушту да, учуп жөнөштү. Кыз ырас эле өлгөнү жаткан экен. Балдардын эң кичүүсү алмасын тиштетер замат ал кыз: «Оф, ушунчалык катуу уктаган экем» – деп тура келет.

Үчөө кызды дагы талашты. Калыстар: «Биринчи көргөн күзгүнүн ээси алат» дешти. Мен буга макул эмесмин, эми сиз калыстык кылыңыз: кыз кимге ылайык?

– Алмасын тиштеткен балага ылайык, а берки экөөнүн буюму эч корогон жок, – деди Жаннат шашып.

«Жаннат экинчи ирет сүйлөдү» – деген кабарды салып, коңгуроо дагы кагылды.

Акылжан үчүнчү суроосун чечип берүүнү өтүндү:

– Кыйын ууру, чоң балбан жана жел жетпес күлүк үчөө жол жүрүп келатса; бир жерде ата-энеси кызын алтымыш жаштагы абышкага бергени жатыптыр. Кыз ага «барбаймын» – деп ыйлаганын угуп, үч жолдош кызды куткарып калмакчы болот. Бирок кантип ала качат, кызды кайтарып калышкан экен.

– Мен уурдап келем, – дейт да, ууру бир үйгө кирип, кыздын кийимин уурдап кийип, анан чалга бергени жаткан кызга жетип, аны эптеп сыртка ээрчитип чыгат. Даяр турган жел жетпес ошол замат кызды көтөрүп сызат. Жер жайнаган киши кууп жөнөйт. Балбан жигит алардын жолун тосуп, бирин да жибербей кайра айдайт. Үчөө айылына келип талашып: «Кыз кимибизге тийиштүү»? – деп калыска келишет. Калыстар: «Ууру алсын» – деп чечишти. Буга сиз кандай дейсиз?

Жаннат дагы шашып:

– Жок андай эмес, жел жетпес алышы керек, – деп үчүнчү жолу сүйлөдү.

«Жаңы жигит Жаннатты үч жолу сүйлөттү» дегенди билдирип, коңгуроо эми үч урулду. Шаар ичи дүңгүрөп калды. Жалпыга маалим убада боюнча, Жаннат бул жигитке тийүүгө макул болду.

Акылжан Жаннатка сыр алдырбай минтип айтты:

– Сени алуудан мурда эли-журтуң менен таанышайын, шаарыңды аралап көрөйүн, – деди да, аттанып шаар аралап, айыл кыдырып, Мээнетбекти издеди. Бир күнү талаада музоо кайтарып жүргөн Мээнетбекке жолукту. Анын чачы менен тырмагы аябай өсүп, этин какач басып, кийими тытылып, кейпи кетип, алсырап кеткен экен. Акылжан аны киринтип, өз кийимин бүт кийгизип, күйөөсүн дал өзүнө окшотуп:

– Сен эми мен болуп калдың... Жаннат кыз сага тиет. Бирок ал кызга эч сөз айтпай кирип бар, – деген акыл үйрөтүп, өзү ошол жерден үйүнө кайтып кетти.

Мээнетбек Жаннатты алып, элине шаан-шөкөт менен келип түштү. Эл чогулуп, чоң той болду. Мээнетбекке учурашуу үчүн Акылжан да келди. Мээнетбек аны көрөр замат кыйкырды:

– Мага жолобосун, ары жибергиле! Акылжан кайра басып, эми ханга барды:

– Ханым, датым бар: сиздин алдыңызда балаңыздан эки ооз сөз сурамак элем... Уруксат болсо, көпчүлүктүн көз алдында мен айтып, сиз уксаңыз, – деди.

Хан макул болуп, жаш-карынын баарын чакырды. Жаннат кошо келди. Акылжан Мээнетбектен:

– Жаннат кызды сиз кандай аракет, кандай сөз менен сүйлөттүңүз?.. Сиз музоо кайтарып жүргөн кезде кимге жолуктуңуз? Ал ким эле? – деп сурады.

– Өзүм эле сүйлөшүп алгам, мен эч качан музоо кайтарган эмесмин, эч кимге да жолуккан эмесмин, – деди Мээнетбек моюн бербей.

Акылжандын ачуусу келди да:

– Жаманга жакшылык жарашпайт. Мына бул кийим, бул чач, тырмактар эмне? – деп куржундагы Мээнетбектин «жасалгасын» чачып жиберди да, Жаннатты кандай жол менен сүйлөткөнүн айтып өттү.

– Мен муну билген эмесмин, эми мен хандын уулунда турбайм, азыр кетем! – деди ичи күйгөн Жаннат.

Хан башынан макоо уулуна нааразы, Акылжанга ыраазы болуп, эли менен кеңешип, хандыкты Акылжанга, вазирликти Жаннатка берген экен.

Ошондон кийин «Акыл айга учурат» деген сөз тараптыр.

КЕМПИРДИН ЖЕТИ БАЛАСЫ

Өткөн заманда бечара кемпирдин жети уулу болгон экен. Жети баласынын ар биринин өзүнчө өнөрү бар. Күндөрдүн биринде энеси кимисинин өнөрү күчтүү экенин сурап калды. Балдарынын ар бири өз өнөрүн кезек менен айта баштады.

Эң улуу баласы:

– Мен алпкаракуш асманда торгойдой болуп, көзгө араң көрүнсө да атып түшүрөм, – деди.

– Мен жети жыл мурун кеткен кумурсканын изин билем, – деди экинчиси.

Үчүнчү баласы:

– Мен эки дүйнөдө эмне болуп жатканын өз алаканыман карап көрө алам, – деди.

Төртүнчүсү:

– Мен дарыя жана деңиздерден көз ачып-жумгуча кеме жасап өтөм, – деди.

– Мен ачка болгон жерде, каалаган тамакты табам, – деп бешинчи баласы айтты.

Алтынчысы:

– Мен дарыя жана деңиздерден чуркасам, таманыман чаң чыгат, – деди.

Эң акыркы жетинчиси:

– Мен кокусунан жоо келип калса: «Кара жер, жарыл!» – десем жарылат, ошентип, элди жоодон аман алып калам, – деп сөздү бүтүрдү.

Энеси балдарынын өнөрүнө аябай кубанды. Бирок кимисинин өнөрү артык экенин чече алган жок. Балдары да ар бири өз өнөрүн мактап, талаш-тартыш көпкө созулду. Акыры энесинин айтуусу боюнча, Болбос хандын шаарына барып, ошол жерде чындап сынамак болушту.

Жети бала Болбос хандын шаарына кирип, анын ичи ызы-чуу түшүп жатканын көрүштү. Балдар таң, калышып:

– Бул эмне, шаарга душман кирдиби, азыр сурайлычы, – дешти.

Аңгыча бир абышка жолукту. Булар абышкага салам айтып, ызы-чуунун жайын сурашты. Абышка алик алгандан кийин:

– Ботом, түндө эл жатарда Болбос хандын жалгыз кызы жок. Болбос хан: «Кызымды таап бергиле, эгер тапсасаңар баарыңардын башыңарды алам» – деп коркутуп, эл түп көтөрө дүрбөп жүргөнү ошол. Эми силер да издешкиле, – деди.

Жети бала хандын кызын кантип издөө жолун ойлоп:

– Ой, биз олуя болбосок ал кызды кайдан тапмак элек? – деди бири.

– Сен эмне, макоосуңбу? Энем өнөрүбүздү сураганда: «Жети жыл мурун кеткен кумурсканын изин билем» дебедиң беле. Кана эми, ал кыз кайда кеткенин билчи! – деп эң улуусу сүйлөдү.

Берки өйдө-ылдый карап туруп:

– Асман менен кетиптир, жерде изи жок, – деди. Анда дагы бирөө:

– Энем сураганда: «Эки дүйнөнү алаканыман көрөм» – деп айткансың. Кана, көрбөйсүңбү! – деди.

Бул бала алаканын ачып-жумуп, үңүлө карап:

– Тойбос хандын алпкаракушу көтөрүп учуп баратат, – деди.

Муну уккандан кийин, баары чогуу бойдон жүрүп кетишти. Жолдо чоң дарыяга кез болушту. Курсактары аябай ачты. Тамак тапкыч бала өзүнчө күбүрөп-шыбырап, кап-кап нан, карын-карын май, үч койду даяр кылды. Балдар нанды майга батырып жеп, койлорду союп жатышты. Кеме жасагыч бала көз ачып-жумгуча кемени жасай салды. Тамакка тойгондон кийин баары кемеге түшүп, Тойбос хандын шаарына жөнөштү.

Тойбос хан Болбос хандын кызын түшүндө көрүп ашык болуп, алпкаракушуна алдырткан экен. Жети бала шаарга жеткенде, колго түшкөн сулуу кырк кыз менен кошо сууга келе жатыштыр. Ушул учурда баягы суунун үстүнөн чуркагыч бала кемеден секирип түшүп, безеленип чуркады эле, чаң асманга сапырылып калды. Көз ачып-жумгуча кыздарга жетип, Болбос хандын кызын көтөрө качып, кемеге алып келип салды. Кеме кайрадан сызды.

Кызды алып кеткенин угуп, Тойбос хан алпкаракушун балдардын артынан жиберди. Алпкаракуш асманга учуп чыгып, анан торгойдой гана болуп көрүнгөндө, мергенчи бала бир көзүн жумуп, шыкаалап туруп атып жиберди; алпкаракуш Тойбос хандын эшигинин так алдына барып түштү. Кемедеге балдар кургакка чыгып, андан ары да жөнөштү.

Тойбос хан алпкаракуштун өлгөнүн көрүп, балдардын артынан көп киши жиберди. Алар жакындап келген кезде, баягы эң кичүү бала: «Жарылгырдын жери, жарыл!» – деп кыйкырды

Жер жарыла калып, балдар түбүнө түшүп кетти. Тойбос хандын аскерлери кайра кайтышты. Аскер башчысы эки колун бооруна алып, Тойбос ханга даттана сүйлөп:

– Таксыр ханым, бул кызды алып кеткен адам эмес, анык эле Азирейил экен, эгер андай болбосо, дарыянын үстүнөн чуркаганда кантип чаң чыгат? Асманда торгойдой болуп көрүнгөн алпкаракушту кантип ыргыта атат? Жерди жарып кирип кетүүгө кимдин күчү жетет? – деди.

Тойбос хан аскер башчысынын сөзүн угуп коркту да, мындан ары бирөөнүн кызына көз артпас үчүн ант берди.

Жер астына кирип кеткен жети бала Болбос хандын так колом-тосунан чыгалы дешти. Жер солкулдап, жарака кете баштаганда, шаардагылар аябай коркуп, бүт бойдон тоого качышты.

Жети бала жердин үстүнө чыгып, шаардан бир да кишини таппай калышты. Кызды атасынын үйүнө отургузуп, койду союп, этин казанга салып, от жагышты. Өз үйүнөн чыккан түтүндү көрүп хан: «Ким барып келет?» – деп элинен сурады. Эч киши чыккан жок. Акыры хан ата-энесиз жетим баланы зордук менен жөнөттү.

Жетим бала:

– Өлсө кунсуз, сатса пулсуз менмин, барбасам башымды алат, – деп ичинен сыздап жүрүп отуруп шаарга келди. Хандын үйүн акырын шыкаалап көрсө: жети бала казандагы этти кайнатып жатышат. Төрдө Болбос хандын өз кызы отурат... Жетим бала кайрадан чуркап, ханга сүйүнчүлөп келди.

Болбос хан эли-журту менен келип, кызына учурашты. Кыз жети бала кантип куткарганын атасына айтып берди. Хан жети баланын өнөрүн билгенден кийин, мага кызмат кылгыла! – деп өтүндү. Балдар хандан: «Кимибиздин өнөрүбүз артык – ушуну чечип бериңиз. Ошентсеңиз, кызматыңызды кылабыз, болбосо кылбайбыз» – деп жооп кайтарышты.

Ошол күндөн ушул күнгө чейин бул жетөөнүн кимисинин өнөрү артык – аны эч адам чече албай жүрөт дейт.

КОЙЧУ, ЖОЛБОРС ЖАНА ТҮЛКҮ

Койчу коюн жайып жиберип, арчанын түбүндө көлөкөлөп отурса, бет алдынан жолборс келатат. Аны көргөндө бул аябай коркуп, таягын колуна кармап ордуна учуп турат. Оңой оокат өзү эле табылганы үчүн жолборс сүйүнсө да, койчунун колундагы таякты көрүп: «Кокус атып жиберсе, өлүп каламбы» – деп, каккан казыктай былк этпестен туруп калат. Ошентип экөө тең бир-биринен өтө коркуп, ордуна козголбой тиктешип тура беришет.

Аларга жакын жерде түлкү жүргөн эле. Ал койчу менен жолборсту көрүп: «Булар бир-биринен коркуп турган экен, ушундай учурдан пайдаланып калайын» – деп ойлоп, жолборстун жанына жылып келип:

– Жолборс аке! Эмнеден коркуп турасың? Коркуунун эч кереги жок. Баса калып жеп албайсызбы? – дейт түлкү.

– Сенин башың жок! – деди жолборс каарданып. – Көзүң сокурбу, колундагысын карачы! Тарс эттирип атып жиберсе, мен эмне болорумду билесиңби? Бирөөгө акыл айтып эмне кыласың, байкуш!

– Андай болсо, жолборс аке, – деди түлкү жойпуланып, – мен ага барып, сени аман калтырууну сурайын. Эгер иш ордуна чыкса, мага эмне берер элең?

– Эмне кааласаң, ошонун баарын берем, – деди жолборс.

Түлкү жылт койгон бойдон койчуга жетип:

– Койчу аке, кан соргуч жолборстун алдында эмне турасың? Ал сени азыр эле жеп койгону турган экен.

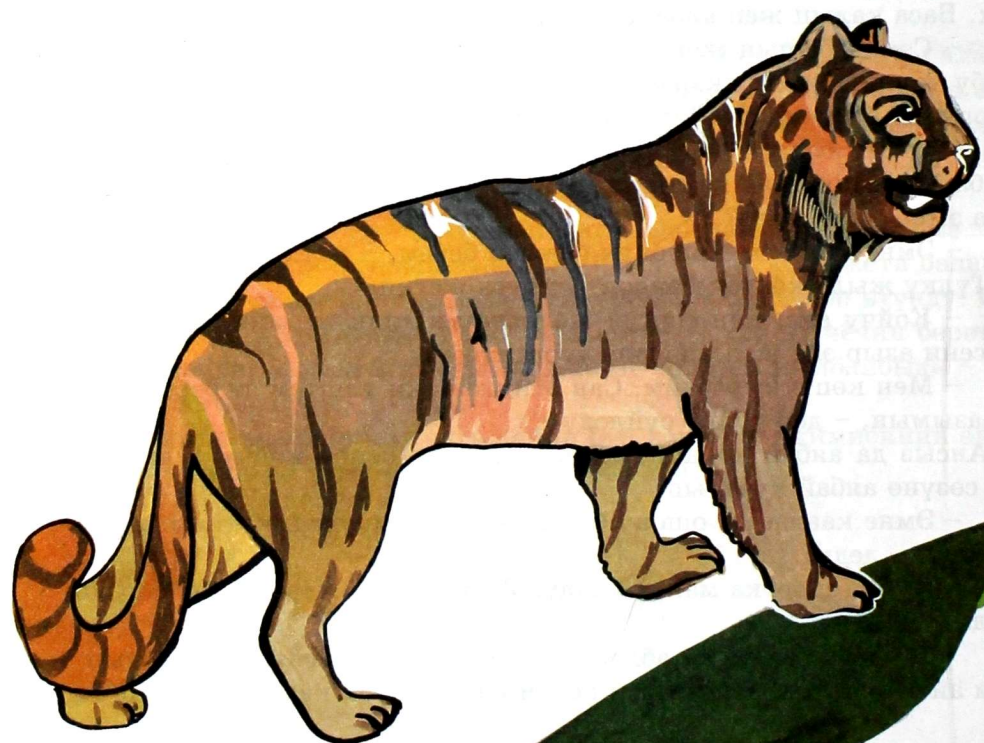
– Мен көптү сурабайм. Сан этинден эки тиштем эт берсең эле ыраазымын, – деп түлкү сүйлөдү.

Ансыз да аябай коркуп, эс-учун бүт жоготкон койчу түлкүнүн бул сөзүнө аябай кубанып:

– Эмне кааласаң, ошону берейин, мени мындан куткарсаң эле болгону, – деди.

Койчу бул шартка макул болду. Түлкү кайра чуркап жолборско келди:

– Жолборс аке, сен абдан узак жашайт экенсиң. Ары айтып, бери айтып жатып кепке араң келтирдим. Аябай каарданып турган

экен. Эми тезинен качып жөнө! Кокус тиги кайрадан каарданып, тарс эттире атып жиберип, шорунду кайнатпасын, – деп шаштырды.

Жолборс түлкүнүн сөзүн угар замат төрт аягы жерге тийбей көздөн кайым болду.

Жолборстун качканын көрүп койчу эсин жыйды. Түлкү ошол замат койчуга жетип:

– Койчу аке, убадада барсыңбы? – деп сурады.

– Бармын, – деди да, койчу көмкөрөсүнөн түшүп жата кетти.

Түлкү анын сан этинен тиштемеки болуп, тумшугун тийгизгенде, койчу өкүрүп-бакырып жиберди. Ошондо түлкү коркконунан тай чабым жерге секирип барып, араң токтолду да:

– Бул кыйкырган сенби же башкабы? – деп сурады.

– Анын сага кереги эмне, сен өз ишинди иштей бергин, – деди койчу.

– Жо-ок, койчу аке, мен аны жакшылап билбей, жаныңа жакын эч бир барбайм, – деди түлкү чындап коркуп.

– Эмесе айтып берейин, жакшылап угуп тур, – деди койчу. – Өткөн жылы катуу ачарчылык болбодубу. Оозго салар эч нерсе жок карайлап калдым. Ошондо бир ургаачы тайганым бар эле. Ал эки күчүк тууптур. Айла канча... экөөнү тең жеп алдым. Ошентип алар менин курсагымда чоңоюшту, азыр сенин жытыңды алып, менин курсагымды жарып чыкканы жатпайбы... Бакырып-өкүргөн да ошолор окшойт.

Түлкүнүн душманы тайган да. Муну угуп, эми эмне кыларын билбей:

– Койчу аке, баарына ыраазымын, мен качып кеткенче ичиндеги эки тайганыңды эч чыгарба! Бул жакшылыгыңды өмүр бою унутпайм, – деп жалынды.

– Андай болсо, качып жөнө, тез! – деди койчу. Түлкү карап турсунбу: жерге тийсе тийип, тийбесе жок, безген бойдон токойго кире качты.

Алардан кутулганы үчүн койчу аябай кубанып кала берди.

ЧОКЧОЛОЙ БААТЫР

Илгери, илгери, бир абышка-кемпирдин жалгыз ую, беш улактуу эчкиси, короочу ити, бир мышыгы бар экен.

Кемпир мышыгына сүт куюп берди эле, короочу дөбөт озунуп барып ичип коймок болду. Мышыктын ачуусу келип, дөбөттүн эки көзүн апчып алды. Көзүнүн жарасы ырбап кетип, үрбөй да жүрүп дөбөт акыры өлүп калды.

– Иттен ажырадык. Эми уй менен эчкини ким кайтарат? – деп итинин өлгөнүнө капаланды чал.

– Итти өлтүргөндү билген мышык, короо кайтарганды кантип билбесин. Мышык өзү эле кайтарат, – деп кемпир аны уй менен эчкинин жанына байлап койду.

Бир күнү кемпир менен чал төшөктө жатканда, эшиктен иттин кыңшылаганы угулду. Абышка чыга калып караса – коңшусунун ити башын канжалатып качып бараткан экен. Мышык белин бүкчүйтүп, муруттарын сербейтип, тиштерин ырсайтып ыркырап турат.

– Байбиче, бул мышыгың анык баатыр көрүнөт. Коңшунун ити да абдан чоң иттердин бири эле, буга даай албай качып кетти, анын башы канга боелуп калыптыр. Бул мышык карышкырга да айбат кылат окшойт, – деди чал кубанычка батып.

– Эмесе мындан ары мышык аты таптакыр өчсүн. Мунун эмки аты «Чокчолой баатыр» болсун, – деди кемпир.

Ошентип, Чокчолой баатыр уй менен эчкини кайтарып жүрдү. Кыш өтүп, жаз келди. Эл жайлоого көчө баштады. Чал менен кемпир да алачыгын уюна артып, эчкилерин жетелеп, Чокчолой баатырды чарчап калбасын үчүн, баштыкка башын чыгара бууп, жүктүн үстүнө байлап коюшту.

Калың токойду аралап бараткан кезде баштыктын боосу үзүлүп, Чокчолой баатыр жерге түшүп калды. Кемпир-чал аны байкабай кете берди. Чокчолой канчалык мыёолосо да, алар угушкан жок. Анан зорго дегенде баштыктан бошонуп чыгып, эки жагын каранып турду. Аңгыча кийиктен келе жаткан мергенчинин тайганы Чокчолойду качырып калды. Чокчолой коркуп, карагайдын башына чыга качты. Ошол корккон бойдон күн батканча карагайдын башында от-

урду. Кемпир-чалдан адашканын билип, акыры карагайдан түшүп, бет алган жагына кете берди. Бир оокумда алдынан түлкү чыкты. Чокчолой чочуп, адатынча тиштерин ырсайтып, муруттарын сербейтип, куйругун чагарактатып, сүр көрсөтө катуу ышылдады. Түлкү Чокчолойдун сүрүнөн коркуп кетти. Ал анан «эмнеси болсо да сыр сурайын» деген амалды ойлоп, эки колун бооруна алып, өзү абдан сылык немече мунун алдына улам жүгүнүп:

– Саламатсызбы, курдаш... Бөлөк жердик көрүнөсүз, аты-жөнүңүз ким, таанышып алалы, – деди.

Чокчолой дагы кыш-кыш этип, арстандай айбаттуу түрдө:

– Мени ушул убакка чейин тааныбайсыңбы? Чокчолой баатыр мен болом! – деди.

Таң кала түшкөн түлкү: – «бул кайдагы Чокчолой баатыр?» – деп ойлоп, бир аз сынап көрмөкчү болду:

– Эмесе кайда баратасыз? Мында сизден бөлөк да баатырлар көп. Мисалы: Жоке баатыр, Бөкө баатыр, Апсак баатыр. Аларга эч кимдин алышып алы, күрөшүп күчү жетпейт. Андан беркини айтсак: Узун кулак баатыр, Борсолдой баатыр дегендер бар. Сиз аларды тааныйсызбы?

Чокчолой баатыр катуу күрүлдөп:

– Мен эч кимди тааныбайм! Жана алардын эч биринен коркпойм! – деп сөздү кесе сүйлөдү.

Түлкү Чокчолойдун жообун уккандан кийин: «Бул да бир эр экен, муну менен таанышып алайын» – деп ойлоп, ого бетер жойпуланып:

– Баатырым, эгер сиз эп көрсөңүз, алыстан келе жатыпсыз, түн да кирип кетти... биздикине конок болуп өтүңүз, – деди.

Чокчолой макул болду. Түлкү муну үйүнө ээрчитип келип, төргө отургузуп: «Бир аз отура туруңуз» – деп, өзү эшикке чыгып кетти. Көз ачып-жумгуча кашкулак менен коёңго жетти. Аларды аябай шаштырып:

– Тургула!.. Болгула! Чокчолой баатыр келди.

Даамдуу тамак-аш таап бара койгула. Кокус каарына калсак, баарыбызды ондурчу неме көрүнбөйт, – деп түлкү кашкулак менен коёңду дүрбөлөңгө салып, өзү кайра үйүнө кайтты.

Алар ар түрдүү сонун тамакты бат эле түлкүгө жеткирди.

Түлкү кылт-култ эте ордунан учуп туруп:

– Кадырлуу Чокчолой баатыр! Менин урматтуу досторум, бирге ойногон жан курбуларым менен таанышып коюңуз! Көзү тосток, кулагы узун – Майрык баатыр... Мына бул быкындуусу Борсолдой баатыр... – деп коён менен кашкулакты тааныштырып, алар алып келген момолой чычканды Чокчолойдун алдына койду. Чокчолой анда-санда күр-р, күр-р этип, момолойду тыткылап жеп жатты.

Коён менен кашкулак Чокчолойдун сүрдүү кейпинен, күр-р, күр-р эткен үнүнөн эстери чыгып, улам артка жылып отуруп, акыры кантип босогого барып калганын сезбей да калышты. Момолойдун этине кызыгып түлкү жаланганда, Чокчолой айбаттуу ышылдап, аны четке кууп салды.

Мунун айбатын көргөн кашкулак коёнго карап:

– Бали, баатыр болбосоң кое кал! Түлкү корккон соң, бизге эмне! – деди.

– Ооба-ооба, – деди коён, кулагын жапырып. – Өзү абдан ачуулуу көрүнөт. Бирок ачуусу канча болсо да, тартип-тазалыкты бекем сактайт экен. Көрбөйсүңбү, бети-колун жууп жатат.

Чокчолой момолой чычканды бүт жеп, жүктүн үстүнө чыгып жатып алды. Мындай кылыкка ыза болгон түлкү эми мышыкка каршы коёнду кайрады.

– Карачы, бизди дегеле жан ордуна санабайт. Улук деген сылык болбойбу. Сенин эмнең кетти, буга бир сыр көрсөтчү, Коке!

– Туура! – деди кашкулак, түлкүнүн сөзүн кубаттап.

– Экөөбүз алып келген тамактан ооз тийгизген да жок. Чондугу сендей эле экен, жакшылап бир серпип өтчү!

– Айтса-айтпаса чын эмеспи, – деп коён Чокчолойдун жанына барып, башы менен эки-үч жолу түрттү эле, ал ойгонбой койду. Коёндун ачуусу келди да, мышыкты төбөгө шак эттире бир тепти. Чокчолой ыргып туруп апчып алганда, коёндун мурду жырылып калды. Ошондо кашкулактын да бүйрү кызып:

– Сен кандай уятсыз баатырсың? Деги жөн келип, жөн кетсең боло! Ай, ушул сенин чоңдугуңан кечтим! – деп мышыкты катуу качырды. Чокчолой да качырып келип, кулактан тиштегенде, кашкулак томолонуп эшикке чыга качты. Мурдунун жырыгын оң таманы менен бекем басып, өзү үч буттап соргоктогон бойдон өкүрүп-бакырып коен да кетти. Буларды көргөн түлкү аябай коркуп:

– Чоке баатыр, сабыр кылыңыз, ал тентектерге теңелбеңиз. Бир жолку ачууңузду мага бериңиз. Алардын жазасын өзүм берем. Сиз бир аз тынч алып жата туруңуз. Мен сизге оокат даярдайын, – деп сыртка жөнөдү.

Түлкү ошол жөнөгөн бойдон түз эле Бөрү баатырга барды. Чокчолой баатырдын жөнүн ага жомок кылып айтты. Бөрү баатыр эч ишенбей:

– Мен анын атасын таанытам! – деп жулунду.

– Айланайын Бөкө, жулунбай кое турчу, мен сага айтып бейрейн. «Бөкө баатырың кайда»? Аны тезинен чакыр! Бул дүйнөдө Бөрүнүн кылбаганы жок. Өзү өмүр бою ууру, жакында эле бир тай жеген, өткөн жылы торпокту жеп, бир козунун куйругун жула качкан. Кыскасы, жегендерине эсеп жетпейт. Эми мен күтүп отура албайм, тез келсин, эгер келбесе өзүм барам», – деп ал күрүлдөп же чаңыргандай болсо, бүткөн боюң титирейт, – деди түлкү.

Карышкыр түлкүнүн сөзүн угуп чындап эле коркту. Бул да эми айласын таппай калганда, түлкү ээрчитип алып, жолборс менен аюуга барып, иштин жайын түшүндүрдү. Жолборс булардын сөзүн угар замат аябай ачуусу келип, жерди чапчып ыргытканда, таштуу топурак түлкүнүн так башына тийди. Түлкү зеңгирей түшүп, ордуна тура калып, ыйламырап жолборско минтип айтты:

– Жоке баатыр, бул чын... Сизди алып кел, ал менден бийликсиз иш кылат экен. Анын төрт таманына шиш кагам. Мага келип жүгүнсүн, антпесе соо калбайт дейт. Баса, майрык таман аюу кошо келсин! – деди.

Өзүн кемсинтип айткан сөзгө аюу да ачууланып:

– Менин таманым майрык экенин ошол гана көрүппү! – деп күрс-күрс этип, эки колун артына алып, ачуусуна чыдабай аркы-терки баса баштады.

Жолборс комдонгон жеринде күрүлдөп-шарылдап жатты. Бирок баарынын тең айласы кетип, акыры түлкүнүн айткан кебине көнүп, жолборс семиз уйду жетелеп келип, карагайга байлап салды, Аюу бир каман, карышкыр бир улак байлады. Каман дайынсыз коркулдай бергендиктен, аны өлтүрүп коюшту. Түлкү ишке эми мыктап киришти. Жолборсту өлгөн каманга жакын жаткырып, үстүнө чөп жаап таштады. Карышкыр карагайдын түбүнө жатып, бутактарды жамынды. Мен эч ким жетпес жерге жашынам деп, аюу карагайдын башына чыгып кетти. Тыйын чычкан бул окуяга аң-таң болуп, ошол эле жердеги карагайдын бутагында карап отурду. Арызга келе жаткан коён менен кашкулак да таң калышты.

Өздөрү өлгүдөй коркуп жаткан немелер бизге кайсы жардамды берет? Жүр кетели, – деди коён.

Кашкулак кесирленип:

– Жок, мен ошол Чокчолойдон өч алмайынча кетпейм! – деп болбой койду.

Экөө далдаага жашынып турушту.

Бир аздан кийин түлкү Чокчолой баатырды ээрчитип келип:

– Мына, баатыр, ушунун баары сиз үчүн. Адегенде мына бул камандан баштаңыз, майлуу эмеспи, – деп каманды көрсөттү.

Чокчолой баатыр байланган уйду көрө коюп:

– Токточу, түлкү! Мына бул уйду ким алып келди? – деп ачуулана сурады.

– Билбейм, баатыр. Иши кылып, булардын баары сизге келди, ошондуктан сиздики.

Чокчолой ого бетер ачууланып:

– Жок, бул уй менен улак биздики. Ким алып келип жүрөт? – деди. Жолборс менен карышкырдан коркуп, түлкү эч сөз айта албай турганда, уй аянычтуу мөөрөп:

– Мени жолборс алып келди! – деп ыйлап жиберди.

– Мени карышкыр көтөрө качты! – деп ары жактан улак маарады.

– Кайда жүрүшөт? Мен азыр алар менен чындап бир көрүшөйүн! – деп Чокчолой адатынча куйругун чагарактатып, күрүлдөп, айбаттуу түрдө ары-бери басып турду.

Чокчолойдун сүрүнөн жолборс, аюу, карышкыр чыны менен коркуп, былк этпей жата беришти. Коёндун эси чыгып, үйүн көздөй бешип жөнөдү. Жолборстун кулагына чөп кирип кетип, кычышканына чыдабай башын кыймылдатып койду. Чөп кыбыр эткенде, аны чычкан экен деп ойлоп, белин бүкчүйтө аңдып калды.

«Ии, коркок эле жан окшойт. Жанагы айткандары курулай опуза экен. «Эгер тура калсам, жүрөгү түшүп өлөр» – дегенди ойлоп, бирок дагы бир сынап көргүсү келип, жолборс башын экинчи ирээт кыймылдатып көргөндө, Чокчолой лып секирип барып, аны баса жыгылды. Чокчолойдун курч тырмактары жолборстун жонуна кирип кетти. Жолборс бакырган бойдон качып жөнөдү. Мышык эси чыгып, карышкырды аттап, карагайга жармашты. Карагайда жашынып отурган аюу «бул мага келатат» деп, коркконунан жерге кулап кетип өлдү. Карагайдын башында тамашага батып отурган тыйын чычкан тобурчакты жулуп алып, Чокчолойду так чокуга урду. Чокчолой катуу чочуп, жерге секиргенде: «Кезек эми мага келди» – деп, карышкыр ордунан тура качты. Түлкү менен кашкулак да капкачан жоголгон.

Чокчолой ую менен улагын бошотуп алып, абышка кемпирди издеп жүрүп араң тапты. Алар Чокчолой баатырга чоң ыракмат айтып, аябай ыраазы болушкан экен.

ЧЫНЫБЕК

Илгери өткөн заманда Миңбай жана Жүзбай деген эки киши болуптур. Миңбайдын миң кою, Жүзбайдын жүз кою жана Чыныбек аттуу жалгыз баласы бар экен. Бир күнү Миңбайдын баласы коюн жайып тоого чыкты да, уктап калды. Бул кезде койго карышкыр тийип, кыра баштады. Ага жакын жерде Чыныбек кой жайып жүрүп, аны көрөр замат чуркап жетип, Миңбайдын баласын ойготуп:

– Кокуй-ай!.. Коюңду карышкыр кырып салбадыбы!.. Тур өйдө, тур! – деди.

Миңбайдын баласы көзүн ушалап тура калып, Чыныбекти жакка тартып-тартып жиберди.

– Сен мени эмне үчүн ойготосуң? Койду кырса мейли. Эң сонун түш көрүп жаттым эле. Эми түшүмдү таап бер! – деп урушту.

Чыныбек карап турсунбу: байдын баласын таягы менен баштан ары зыңылдата салып-салып калды.

Экөө ит жыгылыш болуп, көпкө чейин мушташкандан кийин Чыныбек:

– Кана эми, түшүңдү айтчы! Ал кандай каадалуу түш? – деп сурады.

Миңбайдын баласы:

– Каадалуу түш дейт тура... Башыма Күн, аягыма Ай тууп, так төшүмө чолпон жылдыз түшүп жатыптыр, бул каадалуу эмей, карышкыр кырган кой каадалуубу! – деди.

Чыныбек ары ойлонуп, бери ойлонуп, мунун эмне экенин билбей таң калып:

– Түшүңдү сатасыңбы? – деди.

– Сатам, карышкыр канча койду кырса, ошончо кой берип ала бергин, – деди Миңбайдын баласы, өз ичинен аябай сүйүнүп.

– Кана эмесе, коюңду санагын, карышкыр канчаны кырды экен, – деп Чыныбек айтты.

Койду экөөлөп санашса, туптуура жүз кой кырылыптыр. Чыныбек жүз коюн Миңбайдын баласына өткөрүп берди. Экөө «алдым-саттым» деп кол алышты.

Миңбайдын баласы Чыныбекти чындап алдап, жүз коюн толуктап койгонуна сүйүндү. Чыныбек анын эң сонун түшүн сатып алганына сүйүнүп, бул экөө үйлөрүнө кайтышты.

дар тайлакты жетелеп, ит ичпестин ала көлүнө келишти. Мунун буйласынан бекем кармап, сууну кечирешти эле, Чыныбек ошол замат коргошун болуп эрип, суунун ичине түшүп кетти. Эки кыз алаканын шак коюп, көчүгүн жерге так коюп, тилдерин жебиретип, бойлорун кибиретип, эмне кыларын билбей атасына келишти. Сейит чал ачууланып:

– Эчак айтпадым беле, чунак кыздар, тилимди албай чукчуңдап жүрүп, акыры ушуну кыларыңарды билгем. Жүргүлө эми, эч болбосо кайсы жерге түшкөнүн көрсөтүп койгула! – деп эки кызын колунан жетелеп, көлгө келди.

– Ушул жерге түшкөн, – деп кыздары көлдүн жээгиндеги эң тайыз жерди көрсөттү. Сейит чал көлдөн ууртап, коргошунду кошо тиштеп алайын дегенде, Чыныбек жөргөмүш болуп жөргөлөп, теректин башына чыкты. Сейит жылкычы чымчык болуп, жөргөмүштү эми тиштейин дегенде, Чыныбек турумтай болуп, жылкычы чымчыкты илип кетти. Ошентип, Чыныбек Сейит чалды уулу менен кошо өлүмгө учуратты. Чыныбек болгон иштерди Айсулууга айтып келди. «Эми эл-журтка жакын барбасак, оокат өтпөйт экен» – дешип, Кара хандын айлына көчүштү.

Экөө чөп алачык жасап алып, эптеп күн көрүп турушту. Бир күнү Кара хан жигиттерин ээрчитип, куш салууга чыкты. Хан кушун коёнго салды эле, аны албастан айланып барып, Чыныбектин чөп алачыгына конду. Кара хан бастырып барып:

– Үйдө ким бар? Кушумду алып бергиле, – деди.

Айсулуу Чыныбекке карап:

– Хан келди көрүнөт, сыртка чыгып, хандын кушун тезирек алып бергин, – деди.

Чыныбек эч жамандык ойлобой:

– Өзүң алып бере кой, айым... Хан сени эмне кылмак эле, – деди.

Айсулуу эшикке чыкты. Чыныбектин колуктусунун сулуулугуна эси ооп, хан аттан кулап түштү.

– Ботом, сиз киши көргөн эмессиз бейм, – деп Айсулуу кушун алып берип, хандын өзүн аттантып жиберди.

Кара хан Чыныбектин сулуу колуктусуна аябай кызыгып, карданып, элге чуу салып, аны кантип алуунун амалын издеди. Бир күнү Чыныбекти жигиттеринен чакыртып алды да:

– Чыныбек баатыр, жалгыз жатып эриккендирсиң... Эми бир тамаша салалы: эгер сен макул болсоң – жашынмак ойнойлу. Мен таптырып койсом, хандыгымды берейин, сен таптырып койсоң, Айсулууну бер да, өзүң бул жерден кеткин, – деди.

– Макул. Экөөбүз канча күндөн жашынабыз жана ким мурун жашынат? – деп сурады Чыныбек.

– Үч күндөн жашыналы, бул оюнду мен баштайын, улуу эмес-минби, – деди да, оболу Кара хан жашынды.

Чыныбек ары-бери чуркап, аны издеп жүрдү.

– Э, Чыныбек, сен эмне издеп жүрөсүң? – деп сурады Айсулуу.

Чыныбек жаңы башталган оюнду айтып берди.

– Сен бекер убараланба. Тигинде ат байланган сарайга барсаң, чоң ак эркеч турат; аны сакалынан толгой кармап катуу сабасаң, хан өзү кокуйлап тура келет, – деп колуктусу айтканда, Чыныбек чуркаган бойдон сарайга барып, эркечти сакалдан толгой кармап, сабай баштады.

– Чыныбек баатыр, мөрөй сеники, – деп Кара хан тура келди.

Кара хан экинчи ирет жашынды. Чыныбек өткөн жолкудай эле ары чуркап, бери чуркап эч таппады.

– Эмнеге курулай чуркайсың? Андан көрө жар башына барбайсыңбы да, жалгыз теректи кыйбайсыңбы, – деди Айсулуу.

Чыныбек балтаны колуна алып, жардын башындагы талгыз теректи кыйып жибермекчи болду.

– Мөрөй сеники, Чыныбек батыр, – деп Кара хан тура келди.

Кара хан үчүнчү жолу жашынды. Чыныбекти Айсулуу чакырып алып, ханды кайдан издегени жатканын сурады.

– Кайдан издемек элем, баягыдай эле ак эркеч же терек болуп калган чыгар, – деди Чыныбек.

– Андай эмес, Чыныбек баатыр, хан бүгүн жакын арада жок. Сасык көлдүн аралында кара буура болуп чөгүп жатат. Он эки кайың таякты даярдап, ошол таяктарың сынып бүткөнчө сабасаң, ордунан тура келет.

Чыныбек Айсулуунун айтканындай кылып, он эки кайың таяк кыйып алып, Сасык көлдүн аралында чөгүп жаткан буураны таягы бүт сынгыча сабады. Бир убакта хан:

– Мөрөй сеники, Чыныбек баатыр, – деп ордунан тура келди.

Кезек Чыныбекке өттү. Бул эмне кыларын билбей эси кетти. Ары ойлоп, бери ойлоп, акыры кементайын сүйрөп Айсулууга жетти.

– Чыныбек, бул кылганың болбойт. Минтип жүрсөң, хан бизди сөзсүз олжолойт, – деди да, Айсулуу Чыныбекти оймок кылып, сөөмөйүнө салынып, көйнөктүн этегин кайып отуруп алды. Хан ары карап, бери карап эч бир таппай, акыры айласы кетип, таппасына көзү жетип:

– Чыныбек баатыр, мөрөй сеники, – деди.

Чыныбек күлүп тура келди. Экинчи жолу Айсулуу ийнесине сапталган учугунун түйүнүнө кошо түйүп койду. Хан ары карап таппай, бери карап таппай чарчаганда:

– Чыныбек баатыр, мөрөй сеники, – деди.

Чыныбек дагы күлүп тура келди. Үчүнчү жолу жашынганда Чыныбекти Айсулуу ийне кылып жакасына сайып койду. Хан бул жолу аябай издеди. Таптакыр таппаган соң:

– Чыныбек баатыр, мөрөй сеники, – деди.

– Мен мында турсам, сиздин көрбөгөнүңүз кандай!– деп Чыныбек Айсулуунун жакасынан акырын жылып түшүп келди.

Кара хандын кыжыры кайнап, Чыныбекке уттуруп койгону үчүн ызаланып убадасын бузуп, Чыныбекти дагы кыйнамакчы болду. Муну эми адам таппас алтын балыкка, көчүгү күмүш, көкүрөгү алтын эликке жумшады. Чыныбек айла менен аларды ханга кармап берип кутулду. Бир күнү хан Чыныбекти кантип жоготорун билбей, ойлонуп отурду да, жигиттеринен дагы чакыртты. Чыныбек келгенде жанына жакын отургузуп, далыга чаап, ар түркүн сөз менен калп эле мактап, акыры мындай деди:

– Чыныбек, сен анык акылман, ашкан баатыр экенсиң. А мен ай ааламга даңкы чыккан атактуу ханмын. Биздин даңкыбызды жер жүзүндөгү маклуктан өйдө бүт укту. Эми бизди жер астындагы адамдар да билсин. Сен, баатырым, өлгөн атама барып, менин хандыгымды, кылып жүргөн жардыгымды айтып, көзмө-көз сүйлөшүп, ал-абалын билип, анын өз колунан кат чийдирип келбейсиңби?

Чыныбек макул болуп, Айсулуунун акылы боюнча бир дөңгөч, жүз кулач аркан сурап алды да, жети күндүк мөөнөт менен үйүнө келди. Айсулуу экөө акылдашып, хандын атасынын өз колундай кылып: «Балам, хандыгың жакшы, кадырың мыкты экен. Мына ушинтип колунда бийлик турганда, мага бир учурашып кеткин», – деп кат жазып, Чыныбек жети күндөн кийин аны ханга алып барып берди.

Кара хан катты окуп аябай сүйүнүп, өөдө-төмөн жүгүрүп:

– Бираматылык атам учурашып кетүүгө мени чакырып жатыптыр, – деп элге жар салды. «Өзүң кандай учсаң, мени так ошондой кылып учур», – деп Чыныбекти кыйнады. Чыныбек буга да көнүп, элден жүз кулач кыл арканды дагы жыйнап, ханды дөңгөчкө таңды да, көтөрүп алып тоонун так чокусунан чыкты. «Атаңызга аман-эсен барып келиңиз» – деп ханды тик ылдый кулатып жиберди. Акылсыз хан мына ошентип өлүп тынды. Чыныбек эли-журтун жыйнап:

– Элге карамдуу, акылга даана, жоого өткүр адамды хан көтөргүлө, – деп өзү колуктусу менен атасыныкына жөнөп кетти. Атасы Жүзбай уулунун акылдуу жана баатыр болуп келгенине өтө кубанып, чоң той берди.

ЫСЫК-КӨЛ ЖӨНҮНДӨ СӨЗ

Илгери, илгери... ал замандын качан же кай кылымда болгонун эч ким билбейт, бир шаар болуптур. Шаардын четиндеги бийик тоонун үстүндө хандын ак ордосу бар экен. Аны терең капчыгайлар курчап, күркүрөгөн суу агып турат.

Бул хан жалаң гана байлыгы менен эмес, эч кимге ырайым кылбаганы менен даңкы далай жерге жетиптир. Күн сайын кимдидир даргага тартып, же зынданга салдырат. Акыры өзү карыйт, бирок мурдагы кылыгын али койбойт.

Күндөрдү биринде хандын жигиттери буга жаңы кабарды айтып келишти: палан кедейдин кызы бар экен, жашы он бешке жаңы гана жетиптир дешти. Хан ал кызды ошол замат алдырмак болуп, ага арнап асыл кийимдерди атка жүктөтүп, жигиттерин кайрадан жөнөттү.

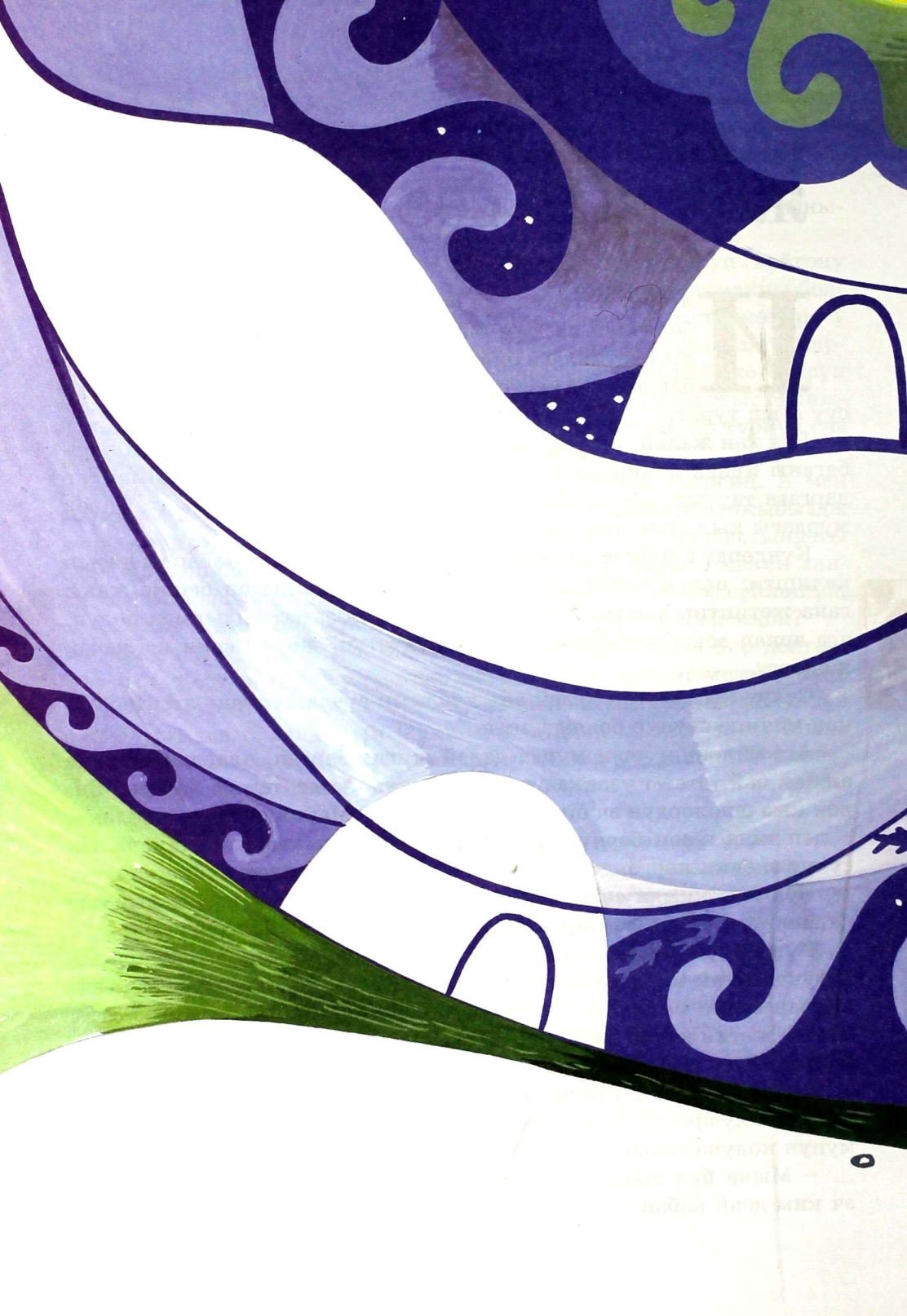
Сулуу кыз турган кедей айыл жакын арадагы тоону этектеп аккан кичине суунун боюнда экен.

Ага үйлөнүш үчүн мурда далай жигит барган, алардын ичинде ашкан бай, атагы узакка угулган мыкты жигиттер да болгон. Бирок кыз ошолордун эч бирин жактырбай: «Менин сүйгөнүм бөлөк», – деп гана жооп берчү. Алууга барган жигит кыздын ушунчалык сулуу экенин көргөндө, айтууга сөз таппаган бойдон кайра кайтчү.

Бул кыз кимди сүйгөнүн эч ким билбейт, ал түгүл кыздын өзү да аныктап билбейт. Бирок иштин жөнү мындай болгон:

Күндөрдүн биринде таң атып, Күндүн нуру бийик тоолордун чокусундагы ак карды каптаганда, кыз күн кучактап отурган кезде кайдан экени белгисиз бир сулуу жигит кош канаттуу акбоз атты минип жетип келди да, келер замат кызды улактай эңип, өз алдына шап өңөрүп, асманды карай учкан бойдон кетти. Алыста көрүнгөн ак кардуу тоонун чокусунда жеткенде, атын токтотуп, кызды ого бетер кыса кучактап, бетинен өөп, анан колундагы шакегин чыгарып, мунун колуна салып, минтип айткан:

– Мына бул шакекти бекем сакта, шакектен айрылбасаң, сага эч ким даай албайт, эч кандай кордук көрбөйсүң, мен болсом, көп

кечикпестен келип, сени алып кетем, – деп кызды анан өз үйүнө жеткирип койгон.

Ошондон бери көп күндөр өттү. Акбоз ат минген укмуштай сулуу жигит али келбеди. Анын ордуна мына минтип хандын жигиттери келип, нечен түркүн асыл кийимдерди алдына коюп:

– Биздин ханыбыз сенин сыртыңан чын ашык болду. Ага сен зордук менен эмес, өз ыктыярың боюнча баргын, – дешти.

– Менин сүйгөнүм бөлөк, – деди да кыз кайдадыр кетип калды.

Ал кыз баягы ак кардуу бийик чокуга эптеп-септеп жетип, өзүнүн сүйгөн жигитин табууга аракет кылып, үнү кардыгып бүткүчө кыйкыра берди, бирок ошондо да жигиттен эч дайын жок: жардам сурамак болуп, колундагы шакегин караса, анысы кошо жок; чокуну карай жөрмөлөп чыгып келатып, жолдо ташка илинтип түшүрүп салыптыр. Кыз ошондо кайгырып ыйлап, көз жашын көл кылган бойдон үйүнө келсе, күтүп турган хандын жигиттери муну кармап алып, терең капчыгайга кирип кетишти.

Акыры кыздын көзүндөгү таңууну чечкенде кыз укмуштай кооз ак сарайдын ичинде отурганын көрдү. Хандын колуна түшкөнүн эми билип, бирок өлсөм да мунун зайыбы болбойм деп, өз ичинен ант кылып койду.

Кыздын келишкен сын-сыпаты, Айдай жүзү, бышкан карагаттай мөлтүрөгөн кара көзү картаң ханды ушунчалык кызыктырып, буга жетпегенден көрө, өлгөнүм жакшы деди. Бирок кыз таптакыр көнбөй көшөрүп тура берди. Хан колунан келген аракеттин бардыгын кылып, бүт дүйнөсүн кыздын алдына жайып: мен көп узабай өлөм, анан ушул байлыктын баары сеники болот деп айтып да жиберди. Кыз ошондо да эч көнгөн жок.

– Менин сүйгөнүм бөлөк, – дейт бул кыз.

Акыры хан аябай ызаланып, эскиден берки каары мына эми кайра козголуп, кыздан чындап жооп алыш үчүн түн ортосу ченде дагы келди:

– Сен өз каалооң боюнча менин зайыбым болосуңбу же жокпу? – деди.

– Жок, менин сүйгөнүм бөлөк, – деп кыз дагы сүйлөдү.

Хан ошондо бычагын сууруп, муну мууздап ташташ үчүн качырганда кыз ачык турган терезенин үстүнө секирип чыкты: андан ары түбү жок капчыгай.

Хан токтолбостон, аны ошол терезеде турган жеринен өлтүрмөк болду, бирок кыз аны катуу кармаган бойдон өзүн өзү таштап жиберди. Кыздын соңунан каардуу картаң хандын эч бузулбас бекем ордосу кошо кулап, тоолор жарылып, туш-туштан күрүлдөп-шаркырап

суулар агып, хандын ордосунун урандысы жаткан жерди карай бет алышты. Урандыны суу капкачан басып, акыры ал дайынсыз жоголуп бүткөндөн кийин да көп сандаган суунун эч бири токтолбоду. Мына ошентип, каардуу хандын ордосу орногон жерде кийин терең көл пайда болуп, ал азыр асмандай көпкөк, сымаптай тунук, бойго жеткен сулуу кыздын жүрөгүндөй ысык экен, ошондуктан эл аны Ысык-Көл атаптыр.

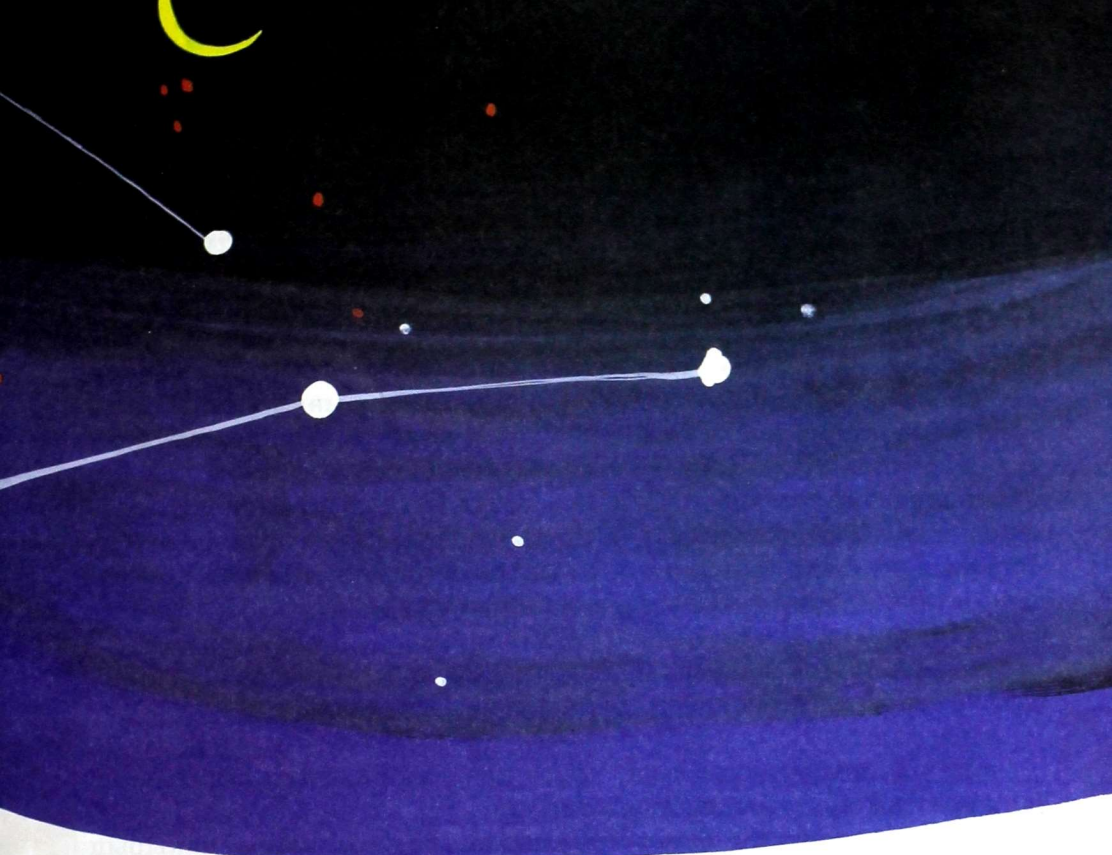
Ушул кезде да жайкы Күн тоого жашынып, тунук көлдүн бети бүт мелмиреп турган чакта, суунун түбүндө калган эски ордонун орду, анын айрым калдыктары жээктен жакшылап караган көзгө даана көрүнүп, тыңшаган кулакка муңдуу кыздын кайгылуу ыры угулат дешет.

ҮРКӨРДҮН КЫЗЫ – ҮЛПҮЛДӨК СУЛУУ

Илгери жети каракчы болгон экен. Бир күнү алар Үркөрдүн кызы Үлпүлдөк сулууну карактап ала качып: «Үркөр турган жерде биз тура албайбыз», – деп асманды карай кетишет. Кызын алдырган Үркөр ызаланып, жети каракчынын аркасынан кууп бул да жөнөйт. Жети каракчы барып, каккан казык сыяктуу бир орундан эч жылбаган Алтын казык жылдызга корголоп, андан:

– Биз Үркөрдүн кызы Үлпүлдөк сулууну ала качып келдик, эми бизди Үркөрдүн куугунтугунан куткар! – деп өтүнөт.

– Кымыз – ичкендики, кыз – алгандыкы, коркпой жүрө бергиле, – дейт Алтын казык.

Арадан көп убак өткөндөн кийин Үркөр Алтын казыкка келип:

– Жалган кепти айтпаган, бир орунда бек турган Алтын казык сен элең. Үлпүлдөк деген кызымды жети каракчы ала качып, алиге чейин жеткирбей жүрөт, калыстык кылып кызымды алып бер! – дейт.

– Кызың, өзү көңүлдөнүп качкан чыгар, жети каракчы менин кебиме көнбөс. Андан көрө каракчыларды артынан кууп жетпейсиңерби, кызыңарды кайрадан алып кетпейсиңерби! – деп Алтын казык Үркөрдү жети каракчынын соңуна түшүрөт.

Үркөр жети каракчыны ошол күндөн ушул күнгө чейин Алтын казыкты айландыра кууп жүрөт. Кийин жети каракчы – Жетиген аталып калыптыр.

ЭЛЧИ БАЛА

Жаныбек хан урушууга жоо таппай, урунууга тоо таппай, акыры өзүнө жакын жерде турган Султанмаамыттын элин чаап алууну ойлоп, ага тийишттик кылды:

– Сенин айгырларың кишиней берип, менин кырк аргымак бээм кулун салды. Бүт төлөп бергин, төлөбөсөң кан майданга келгин, – деп жигитин жиберди. Султанмаамыт Жаныбектен коркуп, же төлөп бере албай, же бир кеңешке келе албай, күндө жыйын курду.

Бир күнү кула тай минген, куур тон кийген жаш бала жыйындын четине келип, тайынын оозун тартып тура калды. Султанмаамыт ачууланып:

– Сага окшогон жаш баланын жыйында эмнеси бар? Кеңеш берчү немече сөз аңдыганды коюп, жогол мындан! – деди.

Анда бала:

– Көчсө конорун билбеген, консо көчөрүн билбеген киши да эл башкарат имиш, – деп бастырып кетти.

Султанмаамыт ого бетер ачууланып, баланы кайра чакырып алды.

– Куу бала, сен... эгер мыкты болсоң: тигинде учуп бараткан камгактан кеп сурап берчи, – деди.

Бала камгактын артынан бир топ жерге чейин кубалап барып, кайра кайтты:

– Жел келсе – желем, кокту келсе – коном. Султанмаамыт мунун эмнесин сурайт, бекер суратып сени неге кыйнайт деп жооп айтты, – деди бала.

Султанмаамыт эми анык каарына алып, баланын башын кесмек болду.

– Ханым, ачуу – душман, акыл – дос эмеспи. Бир жолу баланын башын бизге бер. Элдин ишине жарай турган азамат көрүнөт, – дешти эл. Султанмаамыт араң жоошуп, кылычын кынына салды.

Бала элдин ортосуна бастырып келип:

– Үч күндөн бери жыйын курасыңар... чечилбей жаткан кандай иштиңер бар? – деп сурады.

Эл балага Жаныбек хандын кысымын айтты.

– Эмесе мени элчи кылып жибергиле; мага бир буура менен картаң теке гана керек, – деди бала.

Эл буга макул болуп, айтканын камдап, баланы Жаныбек ханга жөнөтүштү.

Элчи бала төөнү минип, текесин жетелеп, Жаныбек хандын ордосуна барды. Жаныбек жактырбай:

– Кайдан келе жаткан баласың? – деп сурады.

– Султанмаамыттын айылынан Жаныбек ханга элчи болуп келе жатам, – деди бала токтолбостон.

– Оо, куруган бала, айлыңарда чоңураак киши жок беле! – деп Жаныбек хан баланы шылдыңдап күлдү.

– Таксыр ханым, мени кичине көрүп, чоң керек десеңиз, анда бул буура менен сүйлөшүңүз, – деп элчи бала буурадан түшө калды.

– Ээ, куруган бала, сакалдуу кишиңер жокпу деп жатам, – деди Жаныбек хан.

– Куп болот, ханым, сакалдуу десеңиз – мында теке турат, теке менен сүйлөшүңүз, – деп элчи бала текени агыта берди. Жок, кепке түшүнөр киши менен сүйлөшөм десеңиз, – мына мен да кишимин.

Жаныбек хан баланын сөзүнө жыгылып:

– Оңбогон бала, деги эмнеси болсо да кечтим, – деди.

Ошентип, жаш бала өзүнүн өткүрдүгү, сөз тапкычтыгы, акылы менен айылын сактап калган экен.

ЫРЫС АЛДЫ ЫНТЫМАК

Качандыр акылман карыя болуп, анын тогуз уулу бар экен. Бирок балдары атасы айткан акылды укпайт, ар кимиси өз бетинче жүрөт, ага сырт кишилердин баары күлөт. Чоңу кичинесин сабайт, кичинеси чоңуна акыра карайт. Бирдиги жок тогуз баланы бөлөк кишилер уруп кетет, атасы балдарынын кылыгы жөнүндө терең ойго түшөт. Акыры чал тогуз тобулгуну бириктирип байлады да, балдарын чогултуп алды:

– Кана, балдарым, күчүңөрдү сынап көрөйүн, мына бул тобулгуну тобу менен сындыргыла, – деди.

Тогуз уулдун ар бири кезектешип күчүн сынады. Бооланган тобулгуну эч кимиси сындыра албай, акыры шалдайып туруп калышты.

Карыя тобулгунун боосун чечип:

– Эми бирден сындырып көргүлө, – деди.

Балдары тобулгуну ошол замат чарт-чурт бөлүп: «Мына, сындырдык!» – деп мактанышты. Абышка балдарын отургузуп алып, мындай деди:

– Мен силердин келечегиңерди ойлоп капа болом. Душманыңар көп, эгер ыркыңар жок болсо, душман силерди жанагы жалгыз тобулгудай барча-бурч сындырып коёт. Ал эми бооланган тобулгудай бирдиктүү болсоңор,

сындырмак түгүл, силерди эч ким майтара албайт.

Көп узабай абышка өлүп калды. Балдары акылга келип, бирдик менен оокат кылып, касташкан душманды жеңип, артык дүнүйөсү болсо бей-бечарага берип, ынтымактуу турмуш өткөрүштүр. «Ырыс алды – ынтымак» деген сөз ошондон калган экен.

БАЛА МЕНЕН СЫЙКЫРЧЫ

Жалгыз уулу бар абышка-кемпирдин колундагы бирин-серин малын жут алып, күн көрүш өтө кыйын болуп, акыры ары карап ыйлап, бери карап күлүп, айласыздан баласын малайга бериш үчүн шаарга барышты. Баланы алууга эч ким чыккан жок. Күндөрдүн биринде абышка аябай чарчап, жол боюндагы төрт бурчтуу кара таштын үстүндө отуруп: «О-күшш!» – деп үшкүрдү эле кайдан-жайдан экени белгисиз ак сакал чал пайда боло калып:

– Мени эмне чакырдың? – деди.

– Мен сени чакырган жокмун, чарчаганыман жөн гана үшкүрдүм, – деп абышка жооп берди.

– Эмесе менин атым – Өкүш... Бул балаңды жетелеп кайда барасың? – деди чал.

– Оокатым өтпөй, бирөөгө баламдын күчүн берейин, – деп эл кыдырып жүрөм.

– Эмесе балаңды мага бергин, мен окутайын, келерки жылы дал ушул убакта келип аласың.

Ошентип абышкага бир дилде берип, Баланы жетелээр замат көздөн кайым болду...

Бала Өкүш чалда окуп жүрүп, анаң кызы менен таанышып калды. Кыз баланы ээн чакырып алып:

– Атам сыйкырчы, бирок менин бир өнөрүм андан артык... Бул жерден сени эч кайда кетирбейт. Түбөлүк кул болуп жүрө бересиң. Мен сага ошол өнөрүмдү үйрөтөйүн, – деди да, атасына билгизбей балага өнөр үйрөтүп жүрдү.

Бир жыл өткөндөн кийин абышка сыйкырчы чалга келип:

– Убакыт бүттү, баламды бергин, – деди.

Сыйкырчы өзүнчө кобурап койгондо, жети кара мышык даяр болду.

– Мына ушунун ичинен балаңды таанып ал, – деди сыйкырчы.

Абышка тааный албай, көз жашын көл кылган бойдон жолуна түштү.

Келерки жылы абышка дагы келди. Сыйкырчы дагы кобурап койду эле, жети кызыл түлкү даяр болду. Абышка баласын тааный албай дагы кетти.

Ошентип, арадан беш-алты жыл өттү. Абышка баласын тааный албады. Сыйкырчы абышкага:

– Алты жылдан бери балаңды тааный албадың. Эгер эмдиги жылы да тааныбасаң, балаң баш-оту менен меники, – деди.

Абышка ыйлап жолдо келатса, аркасынан кара аргымак жете келип токтотуп:

– Сенин балаң менмин. Эмки жылы бизди жети кара ат кылып чыгарат. Бизди азыр ошого үйрөтүп жатат. Оң жактан санаганда үчүнчү болуп мен турам, жаңылбай карма, – деди да, сызган бойдон кетти...

Айткан маалында атасы сыйкырчыга келди. Сыйкырчы оозун бүлкүлдөтүп койду эле, жети кара аргымак тизилип тура калды. Абышка ары карап, бери карап, оң жактан санаганда үчүнчү турган кара аргымакты тизгинден кармап:

– Менин балам ушул, – деди.

Сыйкырчынын амалы кетип, Баланы абышкага берди. Үйүнө келгенден кийин бала атасына:

– Мен ат болуп кубулайын, сен базарга саткын. Бирок жүгөнүмдү бербегин, – деди.

Абышка бир шаарга алып келип, көп акчага сатты да. Жүгөнүн белине курчанып, үйүнө кайтты. Бала кубулуп куш болуп, атасынан мурда үйүнө келди.

Абышка баланы базарга экинчи жолу алып барды. Баасына эч ким чыдай алган жок. Анан чоң соодагер чал келип, атты миң дилдеге сатып алып, жүгөнүн кошо саткын деп жабышты. Абышка ары карап, бери карап туруп, уулунун мурда эскерткенин эске албай, миң дилдеге жүгөнү кошо сатып, үйүнө кайтты.

– Көрсө, атты сатып алган Өкүш сыйкырчы экен. Күндөрдүн биринде сыйкырчы атты минип, шаарга барып келип, кызын чакырып:

– Атты сарайга аса байлап кой, – деп тапшырды.

Кыз макул болуп, жетелеп жөнөгөндө бала:

– Эми дагы бир жардамыңды тийгизип, мени коё бер, – деди.

Кыз аргымакты коё берип, атасына келип:

– Ат колумдан чыга качып кетти, – деди.

Сыйкырчы Өкүш кара аргымак болуп, баланын артынан жетип барганда, бала илбирс болуп кубулду. Өкүш жолборс болуп кууп жеткенде, бала суу жээгинде колун жууп отурган эки кыздын

алдына шакек болуп түшүп калды. Кыздын бирөө шакекти көрө коюп колуна салып алды да, үйлөрүнө келишти. Өкүш жигит болуп кубулуп, алардын артынан байдын үйүнө келди. Бай Өкүштөн:

– Жол болсун, балам, кайдан жүргөн эмесиң? – деп сурады.

– Ушул жактан келатам, сууга кирип жатып, шакегимди чыгарып койдум эле, унутуп кете берипмин... Сиздин кызыңыздын колундагы шакек меники, алып берсеңиз, – деди.

– Кана, кызым, шакекти алсаң, ээсине бере салчы, – деди бай.

Кыз шакекти чыгарып, Өкүш сыйкырчыга бермек болгондо, шакек буудай болуп чачылып кетти. Өкүш сыйкырчы тоок болуп терип кирди. Тоок бутунун алдында калган жалгыз данды жемекчи болгондо, ал кубулуп тару болду. Өкүш таранчы болуп терип кирди. Байдын кепичинин ичине түшкөн таруу кыргый болуп учту да, айланып келип таранчынын башын жара тепти.

Өкүш сыйкырчыдан бала ошентип кутулуп, адам болуп кубулуп, сыйкырчы жер алдына кырк жылдан бери катып жүргөн кишилерди бүт бошотуп, Өкүштүн кызын алып, өз үйүндө аябаган чоң той өткөрүп, бейпил турмушта жашап калган экен.

ҮЧ АРКАР ЖЫЛДЫЗ

Жер – жер болуп, суу – суу болуп жаңы жаралган кезде, кууса кармаган, атса жазбаган Тоотай аттуу мергенчи жашаган экен. Ал ой кийигин ойдо, тоо кийигин тоодо кырат. Бирок Тоотай мергенди тоотпогон, капкайдан жыт алып жанына жолотпогон үч аркар болот.

Күндөрдүн биринде Тоотай Сары айгырын минип, үч аркарга кастарын тигип, мылтыгын асынып, шыбакка жашынып, тайганын ээрчитип, ууга келатып капысынан үч аркарды көрүп калат. Апыл-тапыл атынан түшүп, Сары айгырды кең тушап отко коюп: «Бул үчөөнүн эсебин табайын», – деп үч аркарга тайганын агытып, мылтыгын шыкаалап отура калат.

Аңгыча үч аркар да жыт алып, Тоотайды көрө дыр коюп, ашып-шашып, алда нечен кырдан ашып качып жөнөйт. Тоотай да, тайганы да аларды кууп, артынан эч бир калбайт. Алы кеткен аркарларга канат бүтүп, асманга көтөрүлөт. Кароолго илинте албаган Тоотай жана жете албай жүргөн тайганы экөө алардын артынан кошо чыгат. Ошентип, үч аркар асманга барып, беркилерден качып жүрүп акыры жылдыз болуп кетет. Ошондон бери алар тынымсыз орун алмаштырып, түн бою оошуп турат. Ошол себептүү алар үч аркар жылдыз деп аталып калган экен.

МАЗМУНУ

ЖОМОК БИЗДЕ МЕЙМАНДА - БАЛДАР, АТА-ЭНЕЛЕР ЖАНА ОКУТУУЧУЛАР ҮЧҮН.....	3
АБЫШКА МЕНЕН ТҮЛКҮНҮН АҢЧЫЛЫГЫ.....	4
АЛЫМКУЛ ТҮШ ЖОРУГУЧ.....	8
АТАНЫН ОСУЯТЫ.....	13
АЛДАРКӨСӨӨНҮН ЖОРУКТАРЫ.....	20
АЛТЫН КУШ.....	29
АЙДАГЫ КЫЗ.....	33
АЙТКАН АКЫЛДЫН ПАЙДАСЫ.....	38
АПЕНДИ МЕНЕН ХАН.....	44
АЧ КАРЫШКЫР.....	48
АҚСАНАТАЙ МЕНЕН КАРАСАНАТАЙ.....	51
АПЕНДИ ЖАНА БАЙ СООДАГЕР.....	55
АКЫЛДУУ ДЫЙКАН.....	60
БААРЫНАН КИШИ КҮЧТҮҮ.....	64
ДОСТУК.....	67
ЖАЙЫЛ МЕРГЕН.....	74
ЖЕКЕ ТАЗ МЕНЕН ЖЕТИ ТАЗ.....	77
ЖАПАЛАКТЫН ЗАЙЫБЫ.....	81
ЖЭЭРЕНЧЕ ЧЕЧЕН.....	85
КУЛДУН УУЛУ ЖАНА ЗЫМЫРЫК.....	94
КОЙЛУБАЙ.....	101
СҮЙЛӨБӨС КЫЗ.....	106
КЕМПИРДИН ЖЕТИ БАЛАСЫ.....	111
КОЙЧУ, ЖОЛБОРС ЖАНА ТҮЛКҮ.....	115
ЧОКЧОЛОЙ БААТЫР.....	119
ЧЫНЫБЕК.....	125
БЫСЫК-КӨЛ ЖӨНҮНДӨ СӨЗ.....	133
ҮРКӨРДҮН КЫЗЫ – ҮЛПҮЛДӨК СУЛУУ.....	138
ЭЛЧИ БАЛА.....	140
ЫРЫС АЛДЫ ЫНТЫМАК.....	144
БАЛА МЕНЕН СЫЙКЫРЧЫ.....	146
ҮЧ АРКАР ЖЫЛДЫЗ.....	149

Кыргыз эл жомоктору

(Жомок)

Редактору Самат Асантур уулу
Корректору Жакин Теңирбергенова
Сүрөтчүсү Динара Чокотаева
Компьютерде калыпка салган Мырзабек Кадыров

Кагаздын форматы 60x84 1/8. Көлөмү 19 б.т.
Заказ №102. Нускасы 1000.

